

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ
ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

Ж. БАЛАСАГЫН атындагы КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ИИМинин МИЛИЦИЯНЫН
ГЕНЕРАЛ-МАЙОРУ Э.А. АЛИЕВ атындагы АКАДЕМИЯСЫ**

ОШ МАМЛЕКЕТТИК ЮРИДИКАЛЫК ИНСТИТУТУ

Д 12.20.610 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда
УДК 347.943.1 (575.2) (043.03)

Калбаев Бакыт Абдысатарович

**ЖАШЫ ЖЕТЕ ЭЛЕК КУБӨНҮ СУРАККА АЛУУНУН
ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ**

12.00.09 - жазык процесси, криминалистика; ыкчам-издөө иши

юридика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын
авторефераты

Бишкек – 2022

Диссертациялык иш Ош мамлекеттик юридикалык институттун кылмыш-жаза укугу жана процесси кафедрасында аткарылды

Илимий жетекчи:

Токторов Эгемберди Самидинович

юридика илимдеринин кандидаты, доцент,
Ош мамлекеттик юридикалык институттун
ректору

Расмий оппоненттер:

Базарбаев Алмаз Сатыбалдиевич

юридика илимдеринин доктору, доцент,
Кыргыз мамлекеттик юридики университетинин
кылмыш-жаза кафедрасынын доценти

Шимеева Жибек Шеровна

юридика илимдеринин кандидаты

Жетектөөчү мекеме:

Кыргызстан Эл аралык университетинин Окуу илимий өндүрүш комплексинин Коммерциялык эмес билим берүү мекемесинин юриспруденция жана эл аралык укук кафедрасы (720074, Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., 7-апрель к., 4А).

Диссертациялык иш 2022-жылдын «31» мартында саат 14.00дө Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети, Кыргыз Республикасынын Ички иштер министрлигинин милициянын генерал-майору Э. А. Алиев атындагы Академиясы жана Ош мамлекеттик юридикалык институтуна караштуу юридика илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д 12.20.610 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: 720033, Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Киев, көчөсү 132; конференц-зал (209-ауд.). Видеоконференцияга шилтеме: <https://vs1.vak.kg/>

Диссертациялык иш менен Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин А. Табалдиев атындагы (720024, Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Жибек Жолу көч., 394), Кыргыз Республикасынын Ички иштер министрлигинин милициянын генерал-майору Э. А. Алиев атындагы Академиясынын (720083, Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Ч. Валиханов көч., 1 «А») жана Ош мамлекеттик юридикалык институтунун (714018, Кыргыз Республикасы, Ош ш., У. Салиева көч., 40 В) китепканаларынан, ошондой эле диссертациялык кеңештин disserlaw.knu.kg сайтынан таанышууга болот.

Автореферат 2022-жылдын «28» февралында жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин

окумуштуу катчысы,

юридика илимдеринин кандидаты, доцент

Абдукаримова Н. Э.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Жашы жете элек күбөлөрдү суракка алуу – өтө маанилүү, ошол эле учурда татаал тергөө амалдарынын бири болуп саналат, жазык ишин териштирүүнүн ийгилиги да анын жыйынтыгына көз каранды. Күбөнүн көрсөтмөлөрү жалпысынан жазык процессиндеги далилдердин кеңири таралган түрү болуп эсептелет, алардын жардамы менен болуп өткөн окуянын жагдайлары аныкталышы мүмкүн.

Иш боюнча суралуучу адамдардын жалпы массасынан күбө катарында көрсөтмө берүүчү жашы жете элек балдардын үлүшү салыштырмалуу түрдө көп эмес, ошону менен бирге кырдаалдын ар кандай айкалышына карай дал ушул категориядагы адамдар оор жана өзгөчө оор кылмыштардын күбөсү (кээде жалгыз күбөсү) болуп кала тургандыгын белгилеп өтүү керек.

Жазык процессинде жашы жете элек күбөлөрдүн ролу өтө маанилүү экендиги шексиз, анткени алар гана ошол кырдаалда териштирилип жаткан жазык иши боюнча алмаштырылгыс, уникалдуу маалыматка ээ жана ал маалыматты алуу өзгөчөлүгү андан аркы илимий изилдөөнү талап кылат. Бул, баарынан мурда жашы жете элек күбөлөрдүн күбө катарындагы көрсөтмөлөрүн түзүү механизминин өзгөчөлүгү, аларды алуу ыкмалары, текшерүү жана тергөө, ошондой эле сот органдары тарабынан баалоо маселелери менен байланышкан.

Муну менен бирге, изилдөөнүн актуалдуулугу төмөнкү жагдайлар менен аныкталат: *биринчиден*, бүгүнкү күнгө чейин жашы жете электерди суракка алуу боюнча аткарылган иштердин бардыгы Кыргыз Республикасынын жазык-процесстик мыйзамын (2021-жылдын 1-декабрынан баштап күчүнө кирген) кабыл алууга байланыштуу бул чөйрөдө жасалган бир кыйла өзгөртүүлөрдү эске албастан жүргүзүлгөн жана алар кошумча изилдөөнү талап кылат. *Экинчиден*, жашы жете электердин маккамын жөнгө салууга тиешелүү процесстик бир канча ченемдер жакшыртууну талап кыла тургандыгын белгилебей коюуга болбойт, анткени азыркы учурда тергөө органдарынын практикалык ишмердигинде бул категориядагы адамдарды суракка алууну натыйжалуу жүргүзүүгө тоскоол болгон укуктук коллизиялар келип чыгып жатат (ошондой эле, жашы жете элек күбөлөрдүн психофизиологиялык абалы боюнча күмөн пайда болгон учурда, аларды эксперттик текшерүүгө байланышкан маселелерди чечүү талап кылынат). *Үчүнчүдөн*, илимий иштердин дээрлик көпчүлүгүндө жашы жете элек күбөнү суракка алуунун эмес, эреже катары шектелүүчү же айыпталуучунун көрсөтмөсүн алуунун өзгөчөлүгү менен байланышкан маселелер кененирээк жана комплекстүү каралып чыккан. Жалпы максатка карабастан, чындыкка жетүүнүн жолу ар түрдүү болорун эске алуу керек, анткени бул учурда аталган категориядагы адамдардын көрсөтмөлөрүн баалоонун өзү да бир кыйла айырмаланат, муну КР ЖПКсынын жаңы жоболору да күбөлөйт.

Жалпысынан, анын ичинде Кыргыз Республикасында жашы жете элек күбөнү суракка алуу өзгөчөлүктөрүнүн көйгөйлүү аспектилерин изилдөө шектелүүчүлөрдү (айыпталуучуларды) суракка алуудан айырмаланып, криминалистикада тиешелүү деңгээлде изилденген эмес, анткени мындай жагдай каралып жаткан категориядагы адамдарды суракка алуунун колдонуудагы тактикалык ыкмаларын жакшыртууну жана жашы жете электердин күбө катары көрсөтмөлөрүнүн ынанымдуулугун жана толуктугун жогорулатууга чакырылган кошумча илимий-практикалык сунуштарды иштеп чыгууну талап кылат. *Төртүнчүдөн*, бүгүнкү күндө колдонуудагы криминалистикалык тактиканын методдорун колдонуу боюнча иштелмелер жашы жете элек күбөлөрдүн териштирилип жаткан жазык иши боюнча ыктыярдуу жана ар тараптуу көрсөтмө берүүсүнүн оң мүнөздөмөлөрүн колдонуу менен суракты конфликтсиз жүргүзүү учуруна гана карата колдонуларын эске албай коюуга болбойт. *Бешинчиден*, кылмыштарды териштирүү практикасында заманбап психологиялык ой толгоолордун жетишкендиктери активдүү колдонулган азыркы учурда жана күбө катары көрсөтмө алуу максатында жашы жете электерди суракка алуу жөнүндө кеп болгон учурда - каралып жаткан тергөө амалын жүргүзүүдө колдонулуучу тактикалык ыкмаларды психологиялык жаңы изилдөөлөрдүн таасиринде карап чыгуу талап кылынат. Бул - жашы жете элек адамдын катышуусунда аталган тергөө амалын практика жүзүндө ийгиликтүү жүргүзүү максатында суракка комплекстүү мамиле кылууну стимулдаштырууда маанилүү ролду ойнойт. *Алтынчыдан*, суракка алуу процессинин психологиялык негиздеринен тышкары, суракка алынып жаткан жашы жете элек күбөнүн айлана чөйрөсүндөгү объективдүү жана субъективдүү факторлорго көз каранды болгон өздүгүнө мүнөздүү белгилерди эске алуу менен криминалистика, криминология, жазык укугу, жазык процесси, педагогика жана психология сыяктуу негиз салуучу илимдердин айкалышында конкреттүү, комплекстүү илимий изилдөөлөр зарыл.

Ошентип, жогоруда берилгендердин негизинде, бул диссертациялык изилдөө – Кыргыз Республикасынын колдонуудагы жазык-процесстик мыйзамдарынын контекстинде жашы жете элек күбөлөрдү суракка алуу маселелери боюнча белгиленген көйгөйлүү аспектилерди аткаруу аракети болуп саналат.

Диссертациянын темасынын ири илимий программалар (долбоорлор) жана негизги илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертациянын изилдөө көйгөйү демилгелүү болуп саналат

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Жазык сот өндүрүшүндө жана криминалистикада жашы жете элек күбөлөрдү суракка алуу менен байланышкан көйгөйлөрдү анализге алуу жана мунун негизинде КРдин колдонуудагы ЖПКсын жакшыртуу боюнча сунуштарды иштеп чыгуу,

ошондой эле иш боюнча далилденүүгө жата турган жагдайлар боюнча ишенимдүү жана толук көрсөтмөлөрдү алуу максатында практикада бул категориядагы адамдарды суракка алуунун тактика-психологиялык ыкмаларын колдонуу - бул **изилдөөнүн максаты** болуп эсептелет.

Коюлган максаттарга жетүү үчүн төмөнкү теориялык жана илимий-практикалык **милдеттер** коюлган:

1) КМШ өлкөлөрүндө жүргүзүлгөн реформанын контекстинде тергөө амалдары институту менен байланышкан теориялык жоболорго анализ жүргүзүү;

2) колдонуудагы жазык-процесстик мыйзамдардын шартында күбөлөрдү суракка алуунун процесстик талаптарын жана өзгөчөлүктөрүн карап чыгуу;

3) күбөлөрдүн көрсөтмөлөрүнө таасир бере турган негизги факторлорду анализге алуу;

4) жаш курак психологиясы жана педагогикасы чөйрөсүндөгү жашы жете электердин психикалык жактан өнүгүшүнүн мезгилдешүүсүнүн теориялык жоболорун карап чыгуу, ошондой эле бул категориядагы адамдарды суракка алуу тактикасында аларды ишке ашыруунун ролун жана өзгөчөлүгүн чагылдыруу;

5) КРдин колдонуудагы ЖПКсынын жашы жете элек күбөлөрдү суракка алуунун тартибин жөнгө салуучу дискуссиялык жоболоруна анализ жүргүзүү жана мунун негизинде КР ЖПКсынын айрым ченемдерин жакшыртуу боюнча сунуштарды түзүү;

6) сотко чейинки өндүрүш этабында жашы жете элек күбөнү суракка алуунун тактика-психологиялык өзгөчөлүгүн карап чыгуу;

7) жашы жете элек күбөлөрдүн жалган көрсөтмө берүүсүнүн жана андан баш тартуусунун негизги мотивдерин, ошондой эле сурак жүргүзүүдө келип чыгуучу чыр-чатак кырдаалын чечүү менен байланышкан маселелерди изилдөө.

Иштин илимий жаңылыгы сурак жүргүзүүдө жашы жете элек күбөнүн катышуусунун жазык-процесстик, криминалистикалык жана психологиялык көйгөйлөрүн комплекстүү изилдөөгө жана КР ЖПКсынын кабыл алынышы жана анын 2021-жылдын 1-декабырынан баштап күчүнө киришине байланыштуу келип чыккан мыйзамдык «кенемтелерди» толтурууга багытталган иште коюлган максаттардан келип чыгуучу милдеттер менен аныкталат. Изилдөөнүн илимий жаңылыгы төмөндөгүлөр менен да аныкталат:

- КМШ өлкөлөрүнүн жазык-процесстик мыйзамдарына жүргүзүлгөн реформанын контекстинде тергөө амалдары институтунун мазмундук түзүүчүсүнө карата илимий жана теориялык көз караштарга жүргүзүлгөн сынчыл анализдин негизинде процесстик жана тергөө амалдарын чектөөгө болгон автордук ыкма сунуш кылынды;

- «күбө» жана «күбөнүн көрсөтмөлөрү» түшүнүктөрүн анализдөөнүн натыйжалары сунуш кылынды жана далилдөө теориясы позициясынан бул терминологиялык аныктамаларга автордук көз караш берилди;

- күбөнүн укуктук маккамынын өзгөчөлүктөрү жана кайрадан кабыл алынган, 2021-жылдын 1-декабрынан баштап күчүнө кирген КР ЖПКсында берилген жазык-процесстик мыйзамдарынын жаңы талаптарын эске алуу менен анын процесстик абалы чагылдырылды;

- балдар, өспүрүмдөр жана жаштар психологиясы жаатындагы жаңы изилдөөлөргө негизделген ар түрдүү жаш курактагы күбөлөрдүн психологиялык өзгөчөлүктөрү менен аларды суракка алуунун тактикасынын ортосундагы мыйзам ченемдүү өз ара байланыштын маңызын ачып берүүчү теориялык жоболор берилди. Мындан тышкары, балдардын жана өспүрүмдөрдүн психологиялык өзгөчөлүктөрү менен шартталган сурак жүргүзүүдө ишке ашырылуучу жана сурактын натыйжалуулугун жогорулатууга багытталган тактикалык ыкмалардын тобу сунуш кылынды;

- тергөө тактикасында белгилүү бир системалаштырууга жана практикада оптималдуу колдонууга муктаж болгон психологиялык изилдөөлөрдүн натыйжаларын пайдалануу көйгөйлөрү чагылдырылды, буларсыз криминалистикалык тактиканын ыкмалары өз маанисин жоготот. Мында жазык процессине жашы жете элек күбөнүн катышуусу маселесин ар бири түзүүчү мааниге ээ укуктук, психологиялык жана криминалистикалык жактан комплекстүү кароо жөнүндө кеп болуп жатат;

- жашы жете элек күбөнүн жалган көрсөтмө берүү жана көрсөтмө берүүдөн баш тартуусунун мотивдик түзүүчүсү социалдык, психофизиологиялык жана нравалык факторлорго көз каранды жана изилдөөдө көрсөтүлгөн объективдүү да, субъективдүү да себептерге ээ экендиги аныкталды. Териштирилип жаткан жазык ишинин жагдайлары менен, же жашы жете элек күбөнүн бекемдөөчү жана күчөтүүчү башка мотивдерди тегерегине «чогултуучу» өздүгү менен шартталган мотивдердин бири дайыма үстөмдүк кыла тургандыгы негиздүү;

- жашы жете элек күбөнүн диссертацияда анализденген процесстик, психофизиологиялык жана адептик өзгөчөлүктөрүнүн негизинде, түзүлгөн конфликттик же конфликтсиз тергөө кырдаалына жараша суракка алуунун тактикалык ыкмаларынын системасы сунуш кылынды;

- сотко чейинки өндүрүш этабында жашы жете элек күбөлөрдү жана жабырлануучуларды суракка алуунун натыйжалуулугун жогорулатуу максатында Кыргыз Республикасынын жазык-процесстик мыйзамынын бир канча ченемдерин жакшыртуу жана толуктоо боюнча сунуштар берилди.

Алынган натыйжалардын практикалык маанилүүлүгү. Диссертациялык иште берилген жыйынтыктар жана сунуштар Кыргыз Республикасынын жазык-процесстик мыйзамдарын жакшыртууга, ошондой эле

криминалистикалык тактиканын андан ары өнүгүшүнө белгилүү бир салым кошууга, азыркы психологиянын жетишкендиктеринин негизинде анын ыкмаларын ылайыкташтырууга жана ар кандай жаш курактагы жашы жете электерди суракка алуунун тактикалык көйгөйлөрүн тереңден изилдөөгө багытталган. Ошондой эле, иштин маанилүүлүгү жашы жете электер күбө катары катышкан жазык иштерин териштирүү боюнча тергөөчүнүн ишмердигинин натыйжалуулугун жогорулатууга багытталгандыгы менен аныкталат. Диссертациянын материалдары мыйзам чыгаруу чөйрөсүндө, окуу жана методикалык колдонмолорду түзүүдө, юридикалык жогорку окуу жайларынын студенттеринин криминалистиканын тиешелүү бөлүмдөрүн тереңдеп изилдөө максатында атайын курстарды иштеп чыгууда, ошондой эле укук коргоо органдарынын кызматкерлеринин квалификациясын жогорулатуу системасында колдонулушу мүмкүн.

Диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболору:

1. Күбөнүн көрсөтмөлөрүнүн негизги белгилерине төмөнкүлөр кирет: а) күбө көрсөтмөлөрүнүн булагы – күбө физикалык жак катары; б) күбөнүн көрсөтмөсүнүн мазмуну –жеке өзү тарабынан же ага белгилүү булактардан кабыл алынган иштин жагдайлары; в) күбө көрсөтмөлөрүнүн предмети – кызыкдар болгон териштирүү жана соттук органдар, иштин мыйзамда көрсөтүлгөн жагдайы; г) көрсөтмөлөр түздөн түз териштирүү органдарына жана сотко оозеки берилет; д) суракка алуу учурунда көрсөтмөлөрдү белгилеп жазуу мыйзамда бекитилген процесстик формаларда жүргүзүлөт.

Мында күбөнүн көрсөтмөсүн аларды мыйзамдуу алуу мүмкүнчүлүгүнө негизделүү менен, ошондой эле КР колдонуудагы ЖПКсынын контекстинде төмөндөгүлөргө дифференциялоо сунуш кылынат: 1) көпчүлүк күбөлөрдөн кылмыштын жагдайлары жөнүндө алынуучу белгилүү маалыматтар; 2) адамдын КР ЖПКсынын 82-беренесинин 4-бөлүмүнө ылайык укуктук абалынын, адвокаттык ишмердигин жүргүзүү учурунда адвокаттан (адвокаттын жардамчысынан), сот адилеттүүлүгүн, сот арачысын, коргоочуну жөнөтүү учурунда соттон жана арачыдан, иш үчүн мааниге ээ жагдайларды туура кабыл алууга тоскоолдук жаратуучу психикалык жана дене кемчиликтери бар жабырлануучу адамдын өкүлүнөн натыйжасында күбөнүн көрсөтмөлөрүнүн предмети боло албаган маалыматтар; шектелүүчүнүн, айыпталуучунун жакын туугандары, жолдошу (жубайы), медиатор; 3) маалыматтык коопсуздук максатында укуктук процедуранын өзгөчө тартибин талап кылуучу, ошондой эле жазык процессинде колдонуу үчүн соттук санкцияларды алуу менен байланышкан мамлекеттик жана башка сырды түзүүчү маалыматтар.

2. Күбөлөрдү төмөнкү типтерге классификациялоо сунуш кылынат: 1) далилдөө предметине кирүүчү, анын ичинде кылмышты териштирүүнү уюштуруу үчүн мааниге ээ жагдайлар боюнча маалыматы бар күбө; 2)

күбөлүк иммунитетке ээ болгон күбө, тактап айтканда күбө катары көрсөтмө бербөө жана белгилүү бир жагдайлар жөнүндө жеке каалоосу менен кабарлоо укугуна ээ адам; 3) атайын аракеттерди жүргүзүү ишине тартуунун натыйжасында негизделген күбөлүк көрсөтмөлөр; 4) купуя негизде кызматташкан адамдар, анын ичинде кылмыш чөйрөсүнө атайын киргизилген жана (же) кылмыш ишмердигин жасамыш болгон адамдар өздөрү жөнүндө сырды сактоо шарты менен күбө катары көрсөтмө бере алышат; 5) «жашырын күбөлөр» - иш үчүн маанилүү болгон жагдайлар жөнүндө маалыматтарга ээ адамдар, бирок мындай учурларда алардын өмүрү, ден соолугу, же жакын туугандары үчүн кооптуулукка негиз пайда болот; 6) көрсөтмөсү тергөө соту тарабынан депонирлөөгө жата турган күбөлөр; 7) коргоо тарабынан да, айыптоочу тараптан да көрсөтмө берүүчү күбөлөр; 8) 14 жаштан 18 жашка чейинки курактагы күбөлөр.

3. Күбөнүн көрсөтмөлөрү жооп бере турган негизги талаптар жана касиеттерге төмөнкүлөр кирет: 1) алар Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында бекитилген процесстик тартипте алынышы керек; 2) эгер аларда адамдын түздөн-түз кабыл алуусунун натыйжасында, же ал көрсөткөн булак аркылуу алынган маалымат камтылса, анда териштирилип жаткан иш үчүн далилдик мааниге ээ болот, ал маалыматтын келип чыгышынын материалдык негизин себептик-тергөөчүлүк байланыш системасында аныктоого болот; 3) күбөнүн көрсөтмөсү баарынан мурда укуктук чөйрөдө болушу керек жана ал КР ЖПКсы тарабынан гана эмес, башка укуктук актылар тарабынан да жөнгө салынышы керек. Териштирилип жаткан иш боюнча күбө берген маалымат эки топко ажыратылат: а) процесстик, бул КР ЖПКсынын 81-беренесине ылайык далилдөөгө жата турган жагдайларга түздөн-түз тиешелүү; б) процесстик эмес, булар аркылуу ыкчам-издөө жана криминалистикалык милдеттер чечилиши мүмкүн (мисалы, кылмышкерди издөө жана табуу; жоромолдорду түзүү менен байланышкан уюштуруу маселелери, териштирүүнү пландоо; тактиканы тандоо жана тергөө амалдарын жүргүзүүнүн ырааттуулугу, анын ичинде жазык сот өндүрүшүнүн башка катышуучуларын суракка алуунун тартиби). Чечилүүчү милдеттерге карабастан, күбөнүн көрсөтмөлөрү КР ЖПКсынын 4-беренесинде берилген жазык сот өндүрүшүнүн милдеттерин чечүүгө шарт түзөт; 4) тергөө органдарына суракка чакырганга чейин эле белгилүү болгон маалымат күбөнүн көрсөтмөлөрүнүн предмети болушу мүмкүн; 5) алар жалпы маалыматтык агымдын элементи болушу зарыл, т.а., териштирилип жаткан жазык иши боюнча далилдер системасында болушу керек, ошону менен бирге ага карата белгилүү бир өз алдынчалыкка ээ болушат, анткени алынган мындай көрсөтмөлөр бир жагынан, далилдер системасын өнүгүүнүн жаңы деңгээлине көтөрүшү мүмкүн, экинчи жагынан, тескерисинче алынган жаңы маалыматтын айынан жана иш боюнча буга чейин болгон маалыматтан

айырмалангандыгы үчүн түзүлгөн системаны туруксуздандырышы мүмкүн; б) алар талап кылынгандай толук жана ар тараптуу болушу керек. Бул болсо презумпцияны болжолдойт, мында күбө өз көрсөтмөлөрүн түзүү учурунда, тактап айтканда кабыл алуу, эстеп калуу жана айтып берүү учурунда иштин жагдайларын зарыл болгон көлөмдө айтып берүүгө, кызыкдар адамдардын айрым фактыларын жана кылган иштерин түшүндүрүп берүүгө, кылмыштын иликтенип жаткан жагдайлары менен байланышкан башка көрүнүштөр боюнча түшүндүрмө берүүгө, берилип жаткан маалымат боюнча тергөөчүнүн кошумча суроолоруна жооп берүүгө жөндөмдүү. Бул эрежелерди сактабай коюу маалыматтын кыскарышына, анын иш боюнча башка көрсөтмөлөр жана далилдер менен дал келбестигине, жалпысынан алганда күбөнүн көрсөтмөлөрүнө карата объективдүү күмөн саноону пайда кылып, аларга ишенбөөчүлүктү жаратат; 7) ага универсалдуулук касиети мүнөздүү болушу керек, анткени билимдин ар түрдүү жааттарынан алынган маалыматтарды тергөө органдары тарабынан негиздүү процесстик чечимдерди кабыл алуу максатында криминалдык жосундарын окуяларын аныктоого да, далилдөөнүн азыркы методикалары менен териштирүүгө да багыттоо керек. 8) алынган маалыматтын аксиологиялык маанилүүлүгүн, ошондой эле аталган иш боюнча далилдөө системасында жеке далил катары баалуулугун аныктоо максатында объективдүү жана субъективдүү критерийлерге негизделүү менен тергөө жана сот органдары тарабынан бааланышы керек; 9) мезгилдик чөйрөнүн материалдык башка жагдайлары менен байланышта болушу керек, бул болсо суралуучу адамдан алынган маалыматтарды четке кагуучу же тескерисинче тастыктоочу башка маалыматтын аркасында аларды текшерилүүчү касиет менен камсыз кылат. Күбөнүн көрсөтмөлөрү жазык иши боюнча маалымат системасынын элементи катары башка жолдор аркылуу текшерилиши мүмкүн экендигин белгилеп өтүү керек. а) күбөнүн көрсөтмөлөрү маалыматтын өз подсистемасын пайда кылат, анын милдети болуп күбө тарабынан берилген маалыматтардын ишенимдүүлүгүн текшерүү эсептелет, тактап айтканда, мындай учурда тергөө жана ыкчам иш-чаралары күбө берген көрсөтмөлөрдүн аныктыгын текшерүү үчүн гана жүргүзүлөт; б) күбөнүн көрсөтмөлөрү жазык иши боюнча жалпы маалыматтар системасына ылайык келиши керек, тактап айтканда, иш боюнча зарыл жагдайларды аныктоо боюнча далилдердин жыйындысында турушу керек. Ошону менен бирге аталган эки жол тең бир жагынан бири-бирине карама-каршы келбеши мүмкүн, бул болсо алынган маалыматтын чындыкка дал келиши жөнүндө күбөлөндүрөт, экинчи жагынан, эгер бири-бирине карама-каршы келишсе, анда алынуучу бардык маалыматтарды текшерүү үчүн кошумча тергөө жана башка амалдарын жүргүзүү, ошондой эле системаны турукташтыруу зарылдыгы келип чыгат, бул боюнча жогоруда көрсөтүлгөн; 10) көрсөтмөлөрдүн субъектисин күбө катарында алмаштырууга мүмкүн

эместиги (КР ЖПКсынын 55-беренесинин 4-бөлүмүндө күбө катары суракка алууга болбой турган субъектилердин тизмеси көрсөтүлгөн); 11) күбө тарабынан берилүүчү маалыматтар териштирүү субъектилерине түшүнүктүү болушу керек жана алар сурак протоколуна түшүрүлгөндөн кийин гана далилдик мааниге ээ болушат; 12) жазык укугунда күбө жалпы (конституциялык) жана атайын (жазык-процесстик ченемдер менен шартталган) укуктарга ээ болушу керек, алар төмөндөгүдөй болуп бөлүнүшөт: а) туруктуу – иш боюнча сотко чейинки өндүрүштүн акырына чейин болуучу; б) кырдаалдык – жүргүзүлүүчү тергөө амалдарынын өзгөчөлүктөрү менен аныкталат.

4. Жашы жете элек күбөнү суракка алуунун процесстик-тактикалык өзгөчө эрежеси баарынан мурда төмөндөгүлөрдү камсыз кылууга чакырылгандыгы аргументтелет: биринчиден, териштирилип жаткан иш боюнча көрсөтмөлөрдү алуу максатында сурак жүргүзүүгө катышуучу бул категориядагы адамдар үчүн тиешелүү укуктук шарттар; экинчиден, жазык сот өндүрүшүнө тартылган күбөлөрдүн коопсуздугун камсыз кылуу чөйрөсүнө тиешелүү жашы жете элек адамдардын укуктарын жана мыйзамдык кызыкчылыктарын коргоо; үчүнчүдөн, жаш өзгөчөлүгү менен шартталган психологиялык жана физиологиялык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен далилдөөгө жата турган жагдайлар боюнча суралып жаткан адамдардан ишенимдүү көрсөтмөлөрдү алуу; төртүнчүдөн, жашы жете элек күбөлөрдү суракка алууда адистерди, анын ичинде психолог жана педагогдорду ишке тартуунун өзгөчө эрежелерин жана жол-жоболорун сактоо; бешинчиден, сурак жүргүзүп жаткан териштирүүнүн субъектилери тарабынан укукка каршы аракеттерди жана психологиялык жактан таасир этүүлөргө жол бербөө боюнча чараларды көрүү.

5. Жашы жете элек күбөлөрдүн тергөө органдары тарабынан изилдөөгө жата турган жеке касиеттеринин бирдиктүү градацияларын кабыл алуунун максатка ылайыктуулугу негизделет: **1)** жаш курактык өзгөчөлүгү; **2)** медицина-биологиялык көрсөткүчтөрү; **3)** жашы жете элек күбөлөрдүн өздүгүнүн социалдык-шартталган касиеттери (мында социалдык чөйрөнүн таасири астында өздүгү калыптанган жер. Мисалы: укуктук аң-сезим, адеп-ахлактык ынаным, көз караш, аны курчаган социалдык чөйрө, коомго каршы элементтер менен байланышта болуу); **4)** жашы жете элек күбөнүн моралдык багыты менен шартталган өздүк жүрүм-турумун мүнөздөөчү өзгөчөлүктөр: а) туруктуу оң багыттагы адам; б) жалпы терс багыттагы жана адеп-ахлактык жактан деформацияланган адам (мисалы, жазык жоопкерчилигине мурда тартылган жана андан ары да оңолууну каалабаган; же эркинен ажыратылган же атайын мектепте тарбияланган, бирок кылмыштын күбөсү болгон адам); в) жүрүм-турумуна объективдүү да, субъективдүү да жагдайлар таасир берүүчү, жалпы туруксуз багыттагы адам (алардын жүрүм-туруму түзүлгөн

кырдаалга, үй-бүлөлүк абалына, социалдык чөйрөсүнө ж.б. жараша болот); 5) жашы жете элек күбөнүн өздүгүнүн жеке-психологиялык касиеттери жана процесстери: а) адамдын типологиясына негизделген; б) жашы жете элек күбөнү суракка алуу мезгилинде өтүүчү мурдатан кабыл алынган кылмыш окуясын чагылдырып берүү мүмкүнчүлүгү көз каранды боло турган психикалык өнүгүүсүнүн жана психикалык процесстеринин деңгээли; в) ачык көрүнгөн жеке сапаттарынан; г) өнөкөт (же убактылуу) психикалык оорусунун же психикалык башка абалынын болушу.

6. Жашы жете элек күбөнүн көрсөтмөлөрүнө таасир эте турган негизги көйгөйлүү жана суралып жаткан тараптын көңүлүн өзгөчө талап кылуучу факторлорго төмөнкүлөрдү киргизүүгө болот: күбө тарабынан жалган көрсөтмө берүүсүнүн мотивациялык түзүүчү өзгөчөлүгү, анткени аларга болгон ички мамиле жазык сот өндүрүшүнүн башка катышуучуларынан түп-тамырынан айырмаланат. Ошону менен бирге буга төмөнкүлөр да бир топ таасир тийгизе тургандыгын эске алуу керек: а) күбөнүн өздүгүнүн типологиясы, б) күбөнүн болуп өткөн окуяга карата ички психикалык мамилеси, в) күбөнүн териштирилип жаткан ишке болгон кызыкчылык деңгээлине негизделүү менен, г) териштирилип жаткан криминалдык окуянын чегинде сурак жүргүзүү учурунда түзүлгөн тергөө кырдаалынын мүнөзү, д) иш боюнча анын коопсуздугун камсыз кылуунун деңгээли. 2) Болуп жаткан кылмыштык окуянын өзү (мейкиндик жана мезгилдик жактан) күбө тарабынан ар кандай кабыл алынат жана эсте калат, ал анын интеллектуалдык-эрктик чөйрөсүнө, социалдык-психологиялык мүнөзүнүн комплексине, ошондой эле анын тегерегинде түзүлгөн экстремалдык кырдаалдын таасиринин терс аспектилерине жараша болот. Ошондой эле, мында бир жагынан травмалоочу окуянын (психологиялык, биологиялык жана социалдык түзүүчүлөрдүн таасири алдында өтүүчү) созулушу, экинчи жагынан кылмыштык аракеттердин күбө тарабынан субъективдүү интерпретацияланышы бир кыйла ролду ойнорун түшүнүү зарыл. 3) опузалоочу факторлор болгон учурда күбөнүн жана анын жакын адамдарынын коопсуздук деңгээли; 4) күбөгө жакын чөйрөсүнүн таасири, алар тарабынан сурактын бул катышуучусу туура көрсөтмөлөрдү бергендиги үчүн айыптоого дуушар болот; 5) достук, кызматтык жана башка мамиледе болгон адамга күбө катары күбө көрсөтмөсүн берүүдө; 6) сырдын бир түрүн түзүүчү (мисалы, мамлекеттик, дарыгерлик, банктык ж.б.) көрсөтмөнүн күбө тарабынан берилиши; 7) интимдик мүнөздөгү маалыматты камтыган күбө көрсөтмөсү; 8) тергөөчү менен күбөнүн ортосундагы психологиялык контакттын болбошу, ошондой эле анын укук тартиби органдарынын кызматкерлерине карата кастыгы; 9) окуя болуп жаткан учурда баңгизаттык же алкогольдук мас абалында болгон адамдын күбө катары көрсөтмө берүүсү;

10) болуп өткөн окуя боюнча жеке курч эмоциясынын фонунда жабырлануучу менен тууганчылык же жакын байланышынын болушу.

7. Жашы жете электердин жалган күбө өтүүсүнүн мотивациялык түзүүчүсү үчүн негиз болгон негизги детерминдөөчү себептерди төмөнкү топторго бөлүүгө болот: 1) мотивациянын негизинде күбөнүн криминалдык кырдаалды адептик жактан баалоосу жатат, жашы жете элек күбөнүн аң-сезиминде ал тышкы факторлордун таасири астында интерпретацияланат, аларга төмөнкүлөрдү киргизүүгө болот: а) конфоризм, бул - жашы жете элек күбөнүн жүрүм-турумунун белгилүү бир тар топтук стандартка туура келиши, бул болсо анын өз миродүйнөсүндө кадимкидей жашоосун улантуу максатында маалыматты атайылап бурмалоого түртөт; б) сыпайылык, бул - коомдук мамилелердеги маданиятты жекече түшүнүү менен байланышкан; в) туура көрсөтмө берүү учурунда тегерегиндегилерге оң таасир калтырууну каалоо жана алар тараптан жактырбоону болтурбоо максатында; г) шектелүүчүнүн, айыпталуучунун өзүнө же анын жакын туугандарына карата пайда болуучу ынандыруу, көз караштарынын жалпылыгы менен шартталган күбөгө жаккан адамдарга карата боору ооруу, аео сезиминин пайда болушу; д) күбө катары сотто андан ары көрсөтмө берүүнү каалабай тургандыгы; е) укук коргоо органдарына терс мамиледе болгондугу үчүн аларга көмөктөшкүсү келбегендиги. 2) анын негизинде адамдык коомго мүнөздүү болгон жана жашы жете элек күбө тарабынан атайын акт катары карала турган социалдык мотивдик түзүүчүнү бөлүп көрсөтүүгө болот, тактап айтканда: а) кылмыш аткарганга тиешеси бар адамдардан сый акы алуу менен шартталган пайда табуу (пайда көздөө мотивдери); б) көрсөтмө бергиси келбегендик, анткени териштирүү жүргүзүп жаткан органдардын «көзүнө» чалдыга элек башка жакын адамдарга тийип калышы мүмкүн; в) териштирилип жаткан окуяга жеке катыштыгын жашыруу максатында; г) өч алуу же сурак жүргүзүлүп жаткан адамга карата күбөнүн чыр-чатак мамилесин шарттаган жеке кызыкчылыгы; д) шектелүүчүнүн (айыпталуучунун) күнөөсүн көбөйтүүчү же тескерисинче төмөндөтүүчү көрсөтмө берүүгө убада берүү жолу менен айрым артыкчылыктарга жетүү максатында башка адамдарды манипуляциялоону каалагандыктан. 3) өзүн, өз саламаттыгын жана өмүрүн, жакын адамдарынын амандыгын сактоо инстинктине негизделет: а) туура көрсөтмө берген учурда туугандарынын жана ага жакын адамдардын саламаттыгына кооптуулук жарала тургандыгынын айынан; б) кызыкдар адамдар тарабынан күбөнүн дарегине түшүп жаткан коркутуулардын айынан; в) иш боюнча өтүп жаткан анын жакын адамынын жазык жоопкерчилигине тартылуусунан корккондуктан; 4) жашы жете элек күбөнүн ой жүгүртүү өзгөчөлүгүнүн натыйжасы катары чыныгы маалыматты бурмалоосу: а) жашы жете элек адамдын өз аракеттерин криминалдык аракет (жазык жоопкерчилигине тартууга жата турган) катары

туура эмес баалоосу, андыктан көрсөтмөлөрдү өзү билгендей берүүсү жана чыныгы кырдаалды жашыруусу; б) башка жакын адамдарынын аракеттерин туура эмес баалоо, же субъективдүү жагдайлар үчүн алардын аракеттерин актоо (мисалы, бул жабырлануучунун өзү тарабынан шектелүүчү адамга карата келтирилген зыян үчүн өкүнүү). Бирок муну менен жалган көрсөтмө берүүнүн мотивациялык түзүүчү категориясынын бешинчи тобун шарттуу түрдө белгилөөгө болот, бул - жашы жете элек күбөлөрдүн жалган көрсөтмөлөрдү берүү үчүн негиз катары кызмат кылуучу стимулдардын комплекси.

8. Жашы жете элек күбөлөрдүн өзгөчөлүктөрүнө, анын ичинде териштирилип жаткан окуяга негизделүү менен аларды төмөнкү топторго ажыратууга болот: *1) жаш курак белгилери боюнча: а) кенже жаштагы күбөлөр, б) он алты жашка чыга элек жашы жетпеген күбөлөр, в) он сегиз жашка чыга элек жашы жетпеген күбөлөр. 2) жашы жете элек күбөнүн териштирилип жаткан окуяга карата мамилесине негизделүү менен: а) шектелүүчүнүн (айыпталуучунун) жакын чөйрөсүнө кирүүчү жашы жете элек күбөлөр, б) болуп өткөн окуяга карата жеке позициясына негизделүү менен анык көрсөтмөлөрдү берүүчү «ак ниет» күбөлөр, в) териштирилүүчү окуяга өздөрү катышкан жашы жете элек күбөлөр, бирок жазык-процесстик мыйзамдарга ылайык аларга карата сотко чейинки өндүрүш токтотулган (мааниси аз жосун, жазык жоопкерчилиги жаш курагына жете электигинен ж.б.у.с.). 3) иш боюнча көрсөтмө берүүгө карата жобого негизделүү менен: а) жашы жете элек күбө иш боюнча, ошондой эле териштирилип жаткан окуянын маанилүү жагдайлары жөнүндө анык көрсөтмө берүүгө даяр; б) жашы жете элек күбө ар кандай жагдайлардан (объективдүү жана субъективдүү мүнөздөгү) улам тергөөнү кызыктырган жагдайлар боюнча анык көрсөтмө берүүнү каалабайт.*

9. Мыйзам чыгаруу мүнөзүндөгү төмөнкү өзгөртүүлөрдү киргизүүнүн максатка ылайыктуулугу аргументтелет:

9.1. КР ЖПКсынын 55-беренесинин 1-бөлүмү төмөнкү редакцияда берилсин: *«Укуктук абалына негизделүү менен ага белгилүү болгон, маңызы боюнча жазык ишин териштирүүдө мааниге ээ көрсөтмөлөрдү берүү үчүн белгиленген тартипте сотко чейинки өндүрүш органына же сотко чакырылышы мүмкүн болгон адам күбө катары эсептелет».*

9.2. жашы жете элек күбөнүн укуктарын коргоону камсыз кылуу, ошондой эле КР ЖПКсынын 203-беренесинин жашы жете элек күбөнү суракка алууга мыйзамдуу өкүлдөрүнүн милдеттүү түрдө катышуусун караган 1-бөлүмүндөгү карама-каршылыктарды четтетүү максатында, КР ЖПКсынын 48-беренесине жашы жете элек жабырлануучунун гана эмес, күбөнүн да кызыкчылыктарын коргой турган өкүлдүн ишмердигин жөнгө салуучу жоболор киргизилишин негиздүү деп эсептейбиз. Андыктан, КР

ЖПКсынын 48-беренесине өзгөртүү жана толуктоолорду киргизүүнү сунуш кылабыз, тактап айтканда:

1) *Бул ченемдин аталышы «Жабырлануучунун, күбөнүн жана жеке айыптоочунун өкүлү» деп өзгөртүлсүн;*

2) *Бул ченемдин жоболорунун мазмунуна жашы жете элек күбө сыяктуу катышуучу да киргилсин.*

Мындан тышкары, эгер жашы жете электи суракка алууга катышууга бир канча мыйзамдуу өкүлдөр талапкерлигин койсо, анда тергөөчү жашы жете элек адамга, мисалы анын эркине басым кылуу, көрсөтмөлөрдү бурмалоо ж.б. терс таасирин тийгизбей турган өкүлдү тандап алууга укуктуу.

9.3. Жашы жете элек күбөлөрдүн укугун жана кызыкчылыктарын коргоону камсыз кылуу максатында, ошондой эле сурактын максатына жетүү үчүн жаш курактык жана психологиялык өзгөчөлүктөргө негизделүү менен КР ЖПКсынын жоболоруна төмөнкү өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүүнү зарыл деп эсептейбиз:

1) КР ЖПКсынын 57-беренесинин 1-бөлүмү («Адис») төмөнкү мазмун менен толукталсын: *«Жаш курактык жана педагогикалык психология жаатында атайын билими, көндүмү жана тажрыйбасы бар адам да адис катары эсептелет».*

2) КР ЖПКсынын «Жашы жете элек күбөнү суракка алуунун өзгөчөлүктөрү» 203¹ - өзүнчө беренеси каралсын жана ал төмөнкү редакцияда берилсин:

а) **1-б.** – *«комплектүү психология-психиатриялык экспертизанын жыйынтыгына ылайык тастыкталган психикасынын бузулушу менен жабыркаган же психикалык өсүүдөн артта калды деп табылган он алты жашка чейинки же он алты жаштан он сегиз жашка чейинки курактагы (16-18) күбөнү суракка алууга мыйзамдуу өкүлдүн, педагог же психологдун, тергөөчүнүн чечими менен тиешелүү жаатта маалыматы бар тиги же бул адамдын катышуусу. Жогоруда көрсөтүлгөн учурларга туура келбеген он төрт жаштан он сегиз жашка чейинки күбөнү суракка алууда мыйзамдуу өкүлүнүн да, коргоочусунун да катышуусу милдеттүү эмес. Жашы жете элек күбөнүн мыйзамдуу өкүлү жок болгон учурда, камкорчулук жана көзөмөлчүлүк органдары мындай өкүл катарында катыша алат»*

б) **2-б.** – *«Көрсөтмө берүүдөн баш тарткандыгы жана жалган көрсөтмө бергендиги үчүн жоопкерчилик жөнүндө он алты жашка чыга элек күбөлөргө алдын ала эскертилбейт. Алардын КР ЖПКсынын 55-беренесинде каралган процесстик укуктарын жана милдеттерин түшүндүрүп бергенден кийин протоколго бул жөнүндө белгиленет, протокол күбөнүн колу менен, ошондой эле алардын кызыкчылыктарын коргогон адамдар тарабынан күбөлөндүрүлөт».*

в) **3-б.** – «Педагог же психолог тергөөчүнүн, прокурордун уруксаты менен жашы жете элек күбөгө суроо берүүгө, ал эми сурак бүткөндөн кийин сурактын протоколу менен таанышууга жана анда жазылгандардын аныктыгы жана толуктугу жөнүндө жазуу түрүндөгү сын пикир жасоого укуктуу».

г) **4-б.** – «эгер жашы жете элек күбө менен мыйзамдуу өкүлдүн өз ара мамилесинин мүнөзү, же анын аракети жашы жете элек баланын психикасына терс таасир тийгизип жатса, же көрсөтмө алууга тоскоолдук кылууга багытталса жана башкасына алмаштырылса, жашы жете элек күбөнүн мыйзамдуу өкүлү ишке катышуудан тергөөчүнүн токтому менен четтетилиши мүмкүн».

д) **5-б.** – «Жашы жете элек күбөнү суракка алуу тыныгуусуз эки сааттан ашык уланышы мүмкүн эмес, жалпысынан бир күндө төрт сааттан ашык жүргүзүлбөйт жана ал саат 8.00дөн 22.00 чейинки убактта жүргүзүлөт».

е) **6-б.** – «Жашы жете элек күбөнү суракка алуунун алдында педагогго (психологго) же анын мыйзамдуу өкүлүнө, а эгер катыша турган болсо коргоочусуна алардын ушул Кодексте каралган укугу жана милдеттери түшүндүрүлөт».

9.4. Өспүрүмдөрдүн психологиялык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен, күбөнүн көрсөтмөлөрүн депонирлөө негиздеринин бири катары жашы жете электин жаш курагы сыяктуу критерийин кароону негиздүү деп эсептейбиз. Ушул максатта КР ЖПКсынын 205-беренесинин 2-бөлүмүн «... Кыргыз Республикасынын чегинен тышкары...» сөздөрүнөн кийин «... ошондой эле, кайрадан суракка алуу учурунда, же тышкы факторлордун таасири астында соттук териштирүүнүн жүрүшүндө жашы жете элек күбөгө психотравмалык таасир этүүгө жол бербөө максатында жана ага карата коопсуздук чараларын колдонуу учурларында» деп берүү сунуш кылынат.

10. Суракка алуудан башка тергөө амалдарын жүргүзүү учурунда күбөлөрдүн берген көрсөтмөлөрү жөнүндө жобо өз маанисин жоготот жана төмөнкү себептерден улам негиздүү болуп эсептелбейт. Күбөнүн катышуусу менен активдүү тергөө амалдарын (таануу, окуя болгон жердеги көрсөтмөлөрдү текшерүү, тергөө эксперименти) жүргүзүүдө КР ЖПКсынын 202-беренесинин 2-бөлүмүнүн негизинде ага жалган көрсөтмө бергендиги жана көрсөтмө берүүдөн баш тарткандыгы үчүн жазык жоопкерчилиги, күбө катары башка процесстик укукту жана милдетти алып жүрө тургандыгы боюнча эскертилет. Мындай учурда жүргүзүлүп жаткан тергөө амалдарынын маңызы боюнча күч аракеттери гана мааниге ээ болбостон, акырында жазык сот өндүрүшүнүн шартында берилген ошол эле көрсөтмөлөр болуп кала турган анын түшүндүрмөсү, сын пикири, корутундусу да мааниге ээ болот. Мында адам сурактан кийин гана иш боюнча күбө макамын ала

тургандыгын эске алуу керек, т.а., күбөнүн катышуусунда боло турган бардык башка тергөө амалдары сурактан кийин гана жүргүзүлүшү мүмкүн. Мындай иреттүүлүк күбөдөн зарыл маалыматты алуунун логикалык мүнөзүнө жооп берет жана анын укуктук аякталышын бекитет. Жогоруда айтылгандарга негизделүү менен КР ЖПКсынын 82-беренесинин 1-бөлүмүн төмөнкү редакцияда берүү керек: *«күбө ишке тиешеси бар бардык жагдайлар боюнча сотко чейинки өндүрүш этабында ушул Кодекстин 25 жана 26-баптарындагы тартипте суралышы мүмкүн. Күбөнүн таануу, күбөнүн көрсөтмөлөрүн текшерүү, тергөө экспериментин жүргүзүү учурунда берилген көрсөтмөлөрү далилдик мааниге ээ жана алар далилдердин булактарына кирет».*

11. Күбөнүн иммунитетти төмөнкү позициялардан каралышы керек экендиги далилденген: **1)** «өзүнө каршы күбөлүк кылбоо» абалы принципалдуу эки позицияны билдирет жана укуктук гана түшүндүрмөгө ээ болот, *биринчиден*, кеп суралып жаткан күбөнүн криминалдык жосун аткаргандыгы же анын жосун аткарууга тиешелүүлүгү жөнүндө болуп жатат. Андыктан КР ЖПКсынын 83-беренесинин 3-бөлүмүнө ылайык суракта күбө катары чыккан адамдын берген көрсөтмөлөрү өзүнө каршы далилдер катарында таанылышы жана аны айыптоо негизи катары каралышы мүмкүн эмес; *экинчиден*, процесстин бул катышуучусуна ал билген маалымат кылмыш аткарууга шектенүү жана айыптоо үчүн негиз боло турган жана анын мыйзам менен корголо турган кызыкчылыктарына каршы багыттала тургандыгын тастыктоого мүмкүндүк берүүчү объективдүү критерийлердин болушу жөнүндө; **2)** Өзүнө өзү, өзүнүн жолдошуна (жубайына) жана мыйзам тарабынан аныкталган жакын туугандарына каршы маалыматтар жөнүндө күбөлүк иммунитетке күбө жана жабырлануучу гана ээ боло алат; **3)** КР ЖПКсынын 55-беренесин 11-бөлүм менен толуктоону жана аны төмөнкү редакцияда берүүнү максатка ылайык деп эсептейбиз: *«Күбө иммунитетине ээ болгон адамдын жазык иши боюнча көрсөтмө берүүгө макулдугун берген учурда ага КР ЖПКсынын 364, 365-беренелери боюнча билип туруп жалган көрсөтмө бергендиги үчүн жоопкерчиликке тартыла тургандыгы, ошондой эле анын көрсөтмөлөрү, алардан кийин баш тартса да көрсөтмөлөр иш боюнча далилдер катары колдонулушу мүмкүн экендиги жөнүндө эскертилет».*

12. Далилдөөгө жата турган жагдайларды аныктоо процессине тиешелүү дискуссиялык маселелерге тиешелүү териштирүүнүн жыйынтыктары боюнча сотко чейинки өндүрүштү алып барган тергөөчүнү башкалар сыяктуу эле сотто квалификациялуу түшүндүрмөлөрдү бере ала турган субъектилердин катарына кошуу аргументтелет. Бул максатта тергөөчүнү күбө маккамына трансформациялоо зарылдыгы жок, а КР ЖПКсынын соттук териштирүүнүн жүрүшүндө тергөөчүнү суракка алуунун процесстик тартибин жөнгө салуу

боюнча жобосуна өзгөртүү жана толуктоо киргизүү зарыл деп эсептейбиз. Муну менен бирге, сот сурак процессинин доминанттык субъектиси катары калтырылышы керек, ал эми башкалар соттун уруксаты менен гана суроо берүүгө укуктуу болушу керек.

Издөнүүчүнүн жеке салымы. Сунуш кылынган диссертациялык иш өз алдынча аткарылган илимий-квалификациялык эмгек болуп эсептелет. Диссертант тарабынан диссертациянын жаңылыгын жана практикалык баалуулугун түзүүчү коргоого коюлуучу жоболор түзүлдү, Кыргыз Республикасынын жазык-процесстик мыйзамдарын жакшыртууга жана ылайыкташтырууга багытталды.

Изилдөөнүн натыйжаларын апробациялоо. Негизги жоболор, жыйынтыктар жана сунуштамалар эл аралык жана республикалык илимий-теориялык жана илимий-практикалык конференцияларда жана семинарларда баяндалган.

Жүргүзүлгөн изилдөөнүн негизги натыйжалары, теориялык-практикалык жоболору, аларга негизделген жыйынтыктар жана сунуштар Ош мамлекеттик юридикалык институтунун жазык укугу жана процесси кафедрасынын кеңейтилген отурумунда талкуу процессинде апробацияланган.

Диссертациянын натыйжаларынын жарыяланышы. Диссертацияны изилдөө процессинде алынган илимий натыйжалар автордун 8 илимий макалаларында КРнын УАКсы тарабынан аныкталган көлөмдө чагылдырылган.

Диссертациянын түзүмү жана көлөмү. Диссертация коюлган талаптарга ылайык көлөмдө аткарылган жана киришүүдөн, жети бөлүмдү камтыган эки баптан, корутундудан, колдонулган адабияттардын тизмесинен турат. Баптардын аталыштары жана бөлүштүрүлүшү изилдөөнүн логикасы жана анын натыйжаларын иреттүү берүү зарылдыгы менен шартталган.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө изилдөө темасынын актуалдуулугу негизделет, изилдөөнүн максат жана милдеттери, илимий жаңылыгы, алынган илимий натыйжалардын практикалык маанилүүлүгү берилет, теманын илим-изилдөө программалары менен байланышы аныкталат, коргоого коюлуучу негизги жоболор, автордун жеке салымы негизделет жана изилдөөнүн натыйжаларын апробациялоо жөнүндө маалыматтар келтирилет.

Биринчи бап «Күбөлөрдү суракка алууну Кыргыз Республикасынын колдонуудагы жазык-процесстик мыйзамдарынын көз карашы менен регламенттөө» деп аталып, үч бөлүмдөн турат.

Биринчи бөлүм «КМШ өлкөлөрүнүн жазык процессиндеги тергөө амалдары институту». кандай гана кылмыштык жосун болбосун аны териштирүүнүн ийгилиги териштирүү ыйгарым укугу берилген органдар

тарабынан жүргүзүлгөн тергөө амалдарынын сапатынын деңгээли менен аныкталат, алар менен кылмыштын жагдайларын изилдөөнүн жана иш боюнча чындыкка жетүүнүн объективдүүлүгү камсыздалат.

Жазык сот өндүрүшүндөгү тергөө амалдарын жүргүзүү көйгөйлөрүнө иште көрсөтүлгөндөй көптөгөн юристтердин көңүл бургандыгы бекеринен эмес.

Жашы жете элек балдарга карата жазык-укуктук мүнөздөгү иштер боюнча соттук өндүрүш менен тыгыз байланышкан айрым көйгөйлөр КМШ өлкөлөрүнүн бир канча окумуштууларынын илимий эмгектеринде каралган, алардын арасында: Л.Б. Алексеев (1991), Ю.Н. Белозеров (2003), Л.Н. Беляев (1993), В.П. Божьев (1988), В.К. Вуколов (1994), О.Х. Галимов (1988), Л.М. Голубева (2001), Н.И. Гуковская (2001), А.И. Долгова (1998), В.А. Лазарева (2003), А.С. Ландо (2007), В.В. Леоненко (2008), С.А. Луговцова (1996), М.А. Любавина (1998), П.И. Люблинский (2002), Э.Б. Мельникова (2007), Г.М. Миньковский (1988), В.В. Николюк (2009), В.Т. Очередин (2004), Д.П. Письменный (2008), Д.А. Рогозин (2011), В.Я. Рыбальская (2009), Г.П. Саркисянц (2001), М.С. Строгович (1978), Н.В. Угольников (2012), И.Я. Фойницкий (2013), Р.С. Хисматуллин (2004), Л.В. Ченцова (2006), В.С. Шадрин (2015), В.В. Шимановский (2015), В.В. Михайлов (2019), Е.А. Селезнева (2005), С.Н. Снегирева (2006), Ю.И. Стецовский (2007), М.С. Титаренко (2011), А.И. Цыпкин (2007), С.П. Щерба (2008), ж.б. да бар.

Айрым тергөө амалдарын, анын ичинде жашы жете электердин катышуусундагы тергөө амалдарын жүргүзүүнүн тактикалык, процесстик жана психологиялык аспектилерин А.Н. Васильев (1990), Ф.В. Глазырин (2001), Г.Г. Доспулов (2003), М.И. Еникеев (2005), А.А. Закатов (1998), Л.М. Карнеева (2009), СВ. Кузнецова (2011), В.А. Образцов (1996), Н.И. Порубов (1993), А.Р. Ратинов (2000), Е.Е. Центров (2001), С.А. Шейфер (2002), В.Е. Эминов (2001) ж.б. эмгектеринде чагылдырылган.

Каралып жаткан категориядагы адамдарды эске алуу менен суракка алуунун тактикасын ыңгайлаштырууга байланышкан көйгөйлөрдүн тигил же бул аспектиси өз убагында О.Я. Баев (2001), Р.С. Белкин (2003), А.Н. Васильев (1998), Ф.В. Глазырин (1997), Н.И. Гуковская (2006), А.И. Долгова (2008), Г.Х. Доспулов (2008), А.В. Дулов (2004), А.Л. Закатов (1998), Г.А. Зорин (2008), Л.Л. Каневский (2006), Л.М. Карнеева (2005), В.Е. Коновалова (1998), И.М. Лузгин (2002), Г.М. Миньковский (1993), Н.И. Порубов (2000), А.Р. Ратинов (2003), Н.Ш. Сафин (2008), А.Б. Соловьев (2005), Е.Е. Центров (2008), Б.М. Шавер (2010), В.Ю. Шепитько (2013) ж.б. сыяктуу жетектөөчү криминалисттердин эмгектеринде терең жана олуттуу изилдөөгө алынган.

Тергөө амалдарынын маселелери кыргыз жана казак окумуштууларынын да көңүл сыртында калган эмес. Мисалга, алардын арасынан: Л.М. Берсугурова (2008), Б.А. Жакупов (2013), А.А. Исаев (2017), К.А. Исаева

(2017), Л.Н. Камалова (2010), О.Д. Ким (2003), С.Ж. Смоилов (2015), Е.Талантулы (2010), Б.Х. Толуебеков (2013), Т.Т. Шамурзаев (2017), У.Ш. Эркинбаев (2010) жана башкалардын илимий эмгектерин белгилөөгө болот

Кыргызстанда айрым жазык-укуктук жана жазык-процесстик маселелер: К.М. Сманалиев (2012), К.М. Осмоналиев (2017), К.И. Джаянбаев (2002), Д.Т. Зилалиев (2000), А.К. Кулбаев (2017), З.А. Куланбаева (2019).

Жашы жете электердин укуктарына түздөн-түз тиешелүү маселелер А.М. Джоробекова (2011), М.И. Усаров (2004), А.С. Осмонова (2007), А. Эрматов (2018), Оскенбай Г. (2014), З.К. Мирзоева (2013), А.Г. Умиркуловдор (2019) тарабынан жүргүзүлгөн илимий изилдөөлөрдө берилген.

Жашы жете элек күбөнү жана алардын жазык процессинде жана криминалистикада күбө катары көрсөтмө берүүлөрүн изилдөө маселелерин чечүүгө аталган жана башка окумуштуулардын кошкон салымын белгилөө менен, изилдөө багыттары бир гана багытка көбүрөөк басым жасалып жана аларга комплекстүү мамиле жасалбастан, ошондой эле күчүн жоготкон жазык жана жазык-процесстик мыйзамдардын контекстинде каралгандыгын белгилебей коюуга болбойт. Мындан тышкары жашы жете элек күбөнүн катышуусунда сурак жүргүзүүдө атайын, анын ичинде психологиялык билимдерди колдонууга көңүл бурулган эмес, мындай кенемтелер албетте изилдөөнү талап кылат.

Илимий иштерге жана изилдөө багыттарына автор тарабынан жүргүзүлгөн анализ сотко чейинки өндүрүш этабында жашы жете элек күбөнүн катышуусун изилдөө менен байланышкан маселелерди жазык сот өндүрүшүн, психология жана криминалистиканын көйгөйлөрүн чагылдыруу менен жалгыз диссертациялык изилдөөнүн көз карашынан кароо зарылдыгын дагы бир жолу тастыктады.

Иштин киришүүсүндө көрсөтүлгөн көйгөйлөрдү иштеп чыгуу Кыргыз Республикасынын азыркы мыйзамдарынын негизинде жазык-процесстик илимдеги жана криминалистикадагы өз алдынча багыттардын бири болуп санала тургандыгы белгиленет.

Автор аталган теманын алкагында «тергөө амалдары» термининин өзүнө тиешелүү талаш маселени, ошондой эле КМШнын айрым өлкөлөрүнүн жана Кыргыз Республикасынын жазык-процесстик мыйзамдарына жүргүзүлгөн реформанын контекстинде ушул институтка байланышкан бир нече жаңылыктарды карап чыгууну негиздүү деп эсептейт.

Аталган институтка эмгектеринде маңыздын жана мазмундун фундаменталдуу жоболору чагылдырылган канчалаган окумуштуулардын көңүлү бурулуп жаткандыгына карабастан, изилдөөдө белгиленгендей, ушул убакка чейин чечүүнү талап кылган айрым маселелер жөнгө салынбаган боюнча калууда, буларды диссертант тарабынан берилген талаш аспектилер тастыктай алат. Ушул себептерден улам автор салттык жана атайын тергөө

амалдарынын системаларын градациялоону кошуу менен көтөрүлүп жаткан көйгөйгө карата өз көз карашын сунуш кылды.

Экинчи бөлүм «Кыргыз Республикасынын колдонуудагы жазык-процесттик мыйзамдарынын контекстинде күбөнү суракка алуунун өзгөчөлүктөрү».

«Күбө» түшүнүгүнүн мыйзамдык толук аныктамасын, анын укуктарын жана милдеттерин эске алуу менен, аны андан ары жакшыртуу жана тактоо мүмкүнчүлүгүн жоготкон жок, мындай зарылдык тергөө практикасынын жана улантылып жаткан илимий изилдөөлөр тарабынан талап кылына тургандыгына автор иште басым жасайт. Ошондой эле, изденүүчү мындай изилдөөлөр күбөлөрдүн жазык процессине катышуу тартибине терс таасир тийгизбеши керек, мындан тышкары жазык ишинин катышуучусу катары анын маңызын чагылдырып бере албай турган белгилерди «күбө» түшүнүгүнө киргизүү зарылдыгы жок деп эсептейт.

Күбө түшүнүгүнө карата иште жана башка илимий изилдөөлөрдө берилген анализ КР ЖПКсынын бардык ченемдик базасын карап чыгуунун жыйындысында изденүүчүгө укуктук жөнгө салууну талап кылуучу жазык иштерин териштирүүдө күбөлөрдүн абалдык белгилерин аныктоого жана чагылдырып берүүгө мүмкүндүк түздү.

Иште саналып берилген КР ЖПКсынын 55-беренесиндеги касиеттер «күбө» түшүнүгүн аныктоодо көрсөтүлбөсө, абалы күбө маккамына каршы келүүчү адамдардын көрсөтмө берүүсүнө жол ача тургандыгы белгиленет, анын натыйжасында күбөнүн катышуусу менен далилдерди алууга жол берилбей турган кырдаалды түзүп коюушу мүмкүн.

Күбөнүн көрсөтмөлөрүн процесстик түшүнүүнүн, анын колдонмо маанисинин оң багытталышына карабастан, диссертант чечилүүнү талап кылган кошумча маселелерди карап чыкты.

Тергөө амалын жазык иштерин териштирүүдө криминалистикалык маалыматты жана далилдерди алуунун ыкмасы катары изилдөө - ченемдик-укуктук, башкаруучулук, этикалык, маалыматтык-таанып-билүүчүлүк, тастыктоочу жана башка аспектилерин да кошо карайт деп эсептейт автор. Күбөнүн көрсөтмөлөрү далилдердеги мазмун жана маанисинин көлөмү боюнча көпчүлүк жазык иштеринде криминалистикалык маанилүү маалыматтын негизги булагы болуп эсептелет. Алар далилдөөгө жата турган иштин бардык жагдайларына тиешелүү болуп, териштирүүдө алынган маалыматты текшерүү жана баалоонун басымдуулук кылуучу фактору болуп калат. Андыктан күбөнүн көрсөтмөлөрүнүн маалыматтык касиеттери жазык-процесттик далилдердин милдеттерине ылайык келиши керек, ошол эле учурда азыркы жашоодогу маалыматты алуу жана берүү методологиясынын теориялык негиздерине жооп бериши керек.

Күбө жана күбөнүн көрсөтмөсү түшүнүгү ажырагыс бүтүндүктү түзө тургандыгына көңүл бурулат, анткени көрсөтмө берүү күбөнүн психикалык жана физикалык абалына, ошондой эле кылмыштын бетин ачуу жана териштирүү үчүн мааниге ээ, ага маалым болгон жагдайлар боюнча маалымат берүү укуктук абалына жараша ишке ашат. Бул нерсе күбөнүн суракка алуу жана беттештирүүдөн башка тергөө амалдарына да катышуусуна тиешелүү болушу мүмкүн жана далил катарында алынган көрсөтмөлөрдү колдонууну божомолдойт.

«Атайын тергөө амалдары» жаңы институтун ишке киргизүүнү эске алуу менен күбөдөн мыйзам тарабынан корголуучу сырды камтыган маалыматты алуу менен байланышкан маселелер баяндалат.

Автордун көз карашы боюнча күбөнү өзү өздөштүргөн же ага КР ЖПКсынын 82-беренесинин 3 жана 4-бөлүмдөрүндө каралган жагдайлар боюнча белгилүү болгон маалыматтар боюнча суракка алуу, ошондой эле күбөнүн мамлекеттик жана корголуучу башка сырды камтыган предметтерди жана документтерди алып коюу жана тинтүүгө катышуусун соттун чечими болгон учурда (зарыл болгон учурда Кыргыз Республикасынын мыйзамдары менен корголуучу маалыматтарды алуу) жүргүзүү керек.

Жогоруда айтылгандар негиздүү болуп эсептелет, анткени изденүүчү тарабынан сунуш кылынып жаткан жол-жобонун аркасында мыйзам менен корголуучу жабык же сыр сактоо мүнөзүндөгү маалыматка карата жалпы жазык-процесстик подходду тактап алууга болот.

Изилдөөдө «күбөнүн иммунитетинин» мазмунуна карата автордук көз караш, ошондой эле колдонуудагы КР ЖПКсынын контекстинде күбөнүн көрсөтмөсү жооп бере турган талаптар жана касиеттер сунуш кылынды.

Үчүнчү бөлүм «Күбөнүн көрсөтмөлөрүнө таасир тийгизе турган негизги факторлор». Укуктун, жазык процессинин жана криминалистиканын колдонмо милдеттери күбөнүн көрсөтмөлөрүнүн ички табиятын - криминалдык окуялар жана андан кийин боло турган сотко чейинки өндүрүш үчүн мүнөздүү факторлорго таасир этүү менен байланышкан алардын өзгөчөлүктөрү жана калыптануу психологиясын карап чыгууну талап кылды.

Бул маселени чечүүнүн маанилүүлүгү жана зарылдыгы суралуучу адамдын өздүгүн изилдөө өзгөчөлүгү жана аны суракка алуу тактикасы менен шартталат.

Алардын катарына: *биринчиден*, адамдын тергөөчү изилдей турган психологиялык мазмунунун конкреттүүлүгү; *экинчиден*, аны изилдөөнүн көлөмү жана тереңдиги; *үчүнчүдөн*, адамды мүнөздөөчү маалыматтар менен сурак жүргүзүү милдеттеринин ортосундагы өз ара байланыш сыяктуулар кирет.

Диссертанттын көз карашы боюнча сурак берип жаткан адамдын өздүгүн изилдөөнүн дифференциациясы кандайдыр бир деңгээлде шарттуу мүнөзгө ээ болсо да, мындай мамиле аны тереңирээк жана максатка ылайык изилденишин камсыз кылат.

Бүгүнкү күнгө чейин атайын адабияттарда күбөнүн өздүгүн изилдөө аспектисине тиешелүү деңгээлде көңүл бурулган эмес, андыктан автор күбөгө карата айыпталуучунун (шектелүүчүнүн) өздүгүн изилдөө боюнча бир нече иштелмелерди жазык иши боюнча анын процесстик жоболорун эске алуу жана мунун негизинде изилдөөнүн өзгөчөлүктүү аспектилерин сунуш кылуу менен адаптациялоону негиздүү деп тапты. Чектөө менен мамиле кылууда сурак жүргүзүү учурунда күбөнүн жүрүм-турумун, анын мотивдери жана мотивациясын шарттай турган ички механизмдер аныкталышы мүмкүн эместигине көңүл бурбай коюуга болбойт деп эсептейт автор, бул болсо тергөөчүнүн күбөгө психологиялык натыйжалуу таасир көрсөтүү мүмкүнчүлүгүн төмөндөтөт.

Андыктан изденүүчү иште жазык процессинин аталган катышуучусун суракка алууга таасир тийгизүүчү факторлорду эске алуу менен күбөнүн өздүгүн комплекстүү изилдөө программасын берет, ошондой эле процесстин бул катышуучусун изилдөөнүн алгылыктуу методдорун сунуш кылат.

Күбөнүн жалган көрсөтмө берүүсүнө тыюу салуу тактикасын кароо менен автор күбөлөрдүн көрсөтмөлөрүн калыптандырууга башка факторлордун (мисалы: алкогольдук же наркотикалык мас абалында болуу, оорунун таасири, оорууну жеңүү ж.б.у.с.) өзгөчөлүктүү таасир берүүсү менен байланышкан учурдагы абдан актуалдуу көйгөйлөрдү көргөзгөн.

Экинчи бап «Жашы жете элек күбөлөрдү суракка алуунун өзгөчөлүктөрү: процесстик жана психология-криминалистикалык аспектилер» деп аталып, үч бөлүмдөн турат.

Биринчи бөлүм «Изилдөөнүн методтору» изилдөөнүн объект, предмети аныкталды, ошондой эле изилдөөнүн материалдары, методдору жана аппаратурасы жөнүндө маалыматтар берилди.

Изилдөөнүн объектиси болуп жашы жете элек күбөнүн сотко чейинки өндүрүш органдарынын жазык-процесстик ишмердигине катышуу процессинде келип чыгуучу коомдук мамилелердин системасы, ошондой эле жаш курактык жана психо-физиологиялык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен анын катышуунда сурак жүргүзүүнүн криминалистикалык тактикасы эсептелет.

Изилдөөнүн предмети болуп жашы жете элек күбөнүн сотко чейинки өндүрүшкө катышуусун жөнгө салуучу жазык-процесстик мыйзамдын ченемдеринин жыйындысы; психологиянын жашы жете элек күбөнүн өздүгүнө жана аны менен сүйлөшүү жүргүзүүгө тиешелүү, ошондой эле анын көрсөтмөлөрүн түзүү менен байланышкан теориялык жана практикалык

изилдөөлөрү; жашы жете элек күбөдөн түшүүчү криминалистикалык маалыматты жыйноо, текшерүү, колдонуу жана баалоонун мыйзам ченемдүүлүктөрү; суракка алууну жана жашы жете элек күбөнүн катышуусунда өткөрүлүүчү башка тергөө амалдарын жүргүзүүдө колдонулуучу тактика-психологиялык ыкмалар, аларды жазык-процесстик, психологиялык жана криминалистикалык изилдөөлөрдүн базасында жакшыртуу эсептелет.

Изилдөөнүн методдорун жана аппаратураны таануунун: диалектикалык, салыштырма-укуктук, статистикалык, логика-формалдуу, социологиялык ж.б. жалпы илимий методдору түзөт. Базанын булактары катарында КМШ өлкөлөрүнүн жазык-процесстик укук, психология, криминалистика жана криминология жаатындагы алдыңкы окумуштууларынын фундаменталдуу эмгектери колдонулду.

Изилдөө ишинин негизги материалдары – Кыргыз Республикасынын жазык-процесстик кодекси, ошондой эле жашы жете элек күбөнүн укугуна жана эркиндигине тиешелүү, ошондой эле жашы жете элек күбөнү суракка алууга тиешелүү башка ченемдик-укуктук актылар.

Максат жана милдеттерге ийгиликтүү жетүү үчүн изилдөөнүн өз ара шартталган жана бири-бирин өз ара толуктоочу, формалдык-логикалык каражаттарын жана изилденип жаткан көйгөйдү таануунун ыкмаларын түзгөн методдорунун системасы, чындыктын изилденүүчү жаатындагы мыйзам ченемдүүлүктөрдү билүүнүн негизинде түзүлгөн жана авторду таанып-билүүчүлүк ишмердигине багытоочу эрежелердин системасы колдонулду.

Азыркы жазык саясатына жасалган ретроспективдүү жана комплекстүү анализ диссертантка жашы жете элек күбөнү суракка алууга тиешелүү илимий-негизделген жана практикалык багытталган тыянактарды түзүүгө мүмкүндүк түздү.

Мыйзамдарды, ченемдик документтерди, практикалык тажрыйбаларды изилдөө - укук колдонуу ишмердигинин жүрүшүндө келип чыгуучу, аныкталган көйгөйлөр жана кенемтелердин натыйжаларын эске алуу менен колдонуудагы укуктук системанын базасында каралып жаткан аспект боюнча мыйзамдык базаны жакшыртуу үчүн мыйзамдык мүнөздөгү сунуштарды иштеп чыгууга мүмкүндүк түздү.

Илимий-методикалык эмгектерди анализдөө жүргүзүлүп жаткан изилдөөнүн чектерин белгилөөчү багыттарды жана жашы жете элек күбөлөрдү суракка алуу маселелерин изилдөөгө карата негизги ыкмаларды (методдорду) аныктоого мүмкүндүк түздү.

Формалдуу-логикалык метод жазык процесси илиминин көз карашынан «жашы жете элек күбө» түшүнүгү жана анын маңызы, бул категориядагы адамдарды суракка алуунун каралып жаткан өзгөчөлүктөрү боюнча талаш

маселелерди кароого, ошондой эле улуттук жазык-процесстик мыйзамдарды жакшыртуу менен байланышкан маселелерди чечүүгө мүмкүндүк түздү.

Ошондой эле жалпы таануунун логикалык, комплекстүү, системалык, формалдуу-юридикалык жана башка методдору колдонулду.

Жогоруда белгиленген методдор жана ыкмалар жашы жете элек күбөлөрдү суракка алуунун өзгөчөлүктөрүн объективдүү жана бирдиктүү карап чыгууга мүмкүндүк түздү.

Экинчи бөлүм «Жашы жете элек күбөнүн өздүгү психологиялык-криминалистикалык изилдөөнүн объектиси катары». А.С. Каженованын КМШ өлкөлөрүндө «жашы жете элек» түшүнүгү укуктун бардык тармактарында колдонулат жана анын өзгөчөлүгү төмөндөгүлөр менен шартталат деген көз карашына толугу менен кошулууга болот, алар *биринчиден*, аларды укуктук жөнгө салуунун предмети менен, *экинчиден*, бул терминологиялык түшүнүк эч кандай эл аралык укуктун продуктысы эмес, ар бир мамлекеттин улуттук мыйзам чыгаруусунун туундусу болуп саналат; *үчүнчүдөн*, бул жалпы юридикалык түшүнүккө белгилүү бир жаш куракка чыга элек адамдардын категориясы туура келет, мыйзам чыгаруучу булар менен Конституцияда, ошондой эле мамлекеттин башка мыйзамдарында бекитилген субъективдүү укук жана эркиндикти да, юридикалык милдеттерди да толук көлөмдө ишке ашыруу мүмкүнчүлүгүн байланыштырат; *төртүнчүдөн*, каралып жаткан түшүнүктүн өзгөчөлүгү укуктун ар кайсы тармактарында жашы жете электердин топчолорунун стратификациясы аныкталгандыгында жатат, ал жакта жашы жете элек адам менен мамлекеттин ортосундагы укуктук мамилелерде келип чыгуучу өзгөчө укуктар жана милдеттер берилген [Каженова А.С. Конституционно-правовые основы и уголовно-правовой механизм защиты несовершеннолетних от вовлечения их в совершение преступлений, угрожающих нормальному их развитию в странах СНГ: автореф. канд. юрид. наук: 12.00.08, 12.00.02 – Бишкек, 2017. – (8 б.) 26 с.].

Изилдөөгө жата турган жашы жете электердин өздүгүнүн өзгөчөлүктөрү, ошондой эле аларды деталдаштыруу алардын өздүк касиеттеринин чоңдордун өзгөчөлүктөрүнө айырмаланып, калыптануу баскычында болуп жаткандыктан туруксуздугу менен байланыштуу. Буга байланыштуу жазык сот өндүрүшүнүн (жазык сот өндүрүшүнүн катышуучуларынын) алдында алардын жаш курактык, социалдык-психологиялык, психофизикалык жана башка касиеттери жана абалын эске алуу менен чечүүгө боло турган маселелер жатат.

Жашы жете элек күбөнүн өздүгүн изилдөө аны менен тыгыз байланышта болгон бир нече түйүндүү суроолор бар экендиги менен шарттала тургандыгына автор басым жасайт: а) жашы жете элек күбөнү изилдөөнүн көлөмү жана чеги; б) жашы жете элек күбөнүн тергөөчү тарабынан изилдене

турган өздүгүнүн мазмунун түзүүчү психологиялык компоненттерди аныктоо; в) тергөө аракеттерин жүргүзүү максатында жашы жете элек күбөнү мүнөздөөчү маалыматтардын ортосундагы өз ара байланышты аныктоо; г) өздүгүнүн психофизиологиялык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен жашы жете элек күбөгө психологиялык таасир этүү мүмкүнчүлүгү. Дал ушул көрсөтүлгөн аспектилер боюнча окумуштуу-криминалисттер арасында көз караштардын келишпестиктери өтө көп байкалгандыгы белгиленет. Жалпысынан булар – криминалистикалык адабияттарда күбө боюнча тиешелүү деңгээлде чечилбеген маселелер. Буга чейин болгон жыйынтыктар кээде ишенимсиз жана айрым учурда карама-каршы келет; д) жашы жете элек адамды изилдөө сурак жүргүзүү учурунда чечилүүчү милдеттер менен байланышкан.

Ошондой эле жүргүзүлгөн изилдөөнүн жана соттук практиканы изилдөөнүн негизинде автор тарабынан жашы жете элек күбөлөрдүн изилдөөгө жата турган өздүк касиеттеринин бирдиктүү градациясы кабыл алынды.

Жашы жете электердин башка категориясы боюнча (жазык процессинин катышуучулары болуп эсептелген) буга чейин болгон көз караштарды негиз кылып алуу менен автор тарабынан жашы жете элек күбөнүн өздүгүнүн маанилүү жана зарыл, бул категориядагы адамдарды суракка алуу тактикасына таасир эте турган элементтеринин системасы сунушталды.

Иште автор эки звенолуу градацияны бөлүп көрсөткөн, алар жашы жете элек күбөнүн өздүгүн изилдөө үчүн колдонулуучу психологиянын жетишкендиктеринин илимий-техникалык каражаттарын изилдөөнүн түздөн-түз предметинен келип чыгат, тактап айтканда:

1. Окуяны кабыл алуу учурунда (акыл-эси жайындалык, кандайдыр бир оорусунун болушу, алкогольдук, баңгилик, ууланган мас абалы, физиологиялык жана патологиялык аффект ж.б.) жашы жете элек күбөнүн психофизиологиялык абалын аныктоо үчүн колдонулуучу психологиялык-психиатриялык ыкмалар жана техникалык каражаттар

2. Жашы жете элек адамдардын өздүгүнүн социалдык касиеттерин, ошондой эле анын криминалдык жүрүм-турумунун белгилерин типологиялык касиеттерин аныктоо үчүн техникалык жана психологиялык ыкмалар жана каражаттар, анын ичинде: а) жашы жете элек адамдын коомго каршы жүрүм-турумунун белгилери; б) жашы жете элек адамдын агрессивдүү жүрүм-турумунун белгилери.

Үчүнчү бөлүм «Иш боюнча сотко чейинки өндүрүш этабында жашы жете элек күбөнү суракка алуунун процесстик жана тактикалык өзгөчөлүктөрү». Кылмышка жана анын кесепеттерине карата ички мамилелер сурак, ошондой эле башка тергөө амалдарын жүргүзүү учурунда тактикалык ыкмаларды колдонуу менен укук коргоо органдарынын көнүмүш

эмес абалда болушу сыяктуу айыпталуучу (шектелүүчү) же жабырлануучу, ошондой эле процесстин башка катышуучулары менен болгон жеке, социалдык жана башка байланыштагы субъективдүү факторлордун натыйжасында сүйлөшүү кызматы көп аспектилүү мүнөзгө ээ болушу мүмкүн. Жашы жете элек күбөнү анын өздүгүнүн мүнөздөмөсү менен биргеликте маалымат алуунун объектиси катары гана эсептөө мүмкүн эмес, анткени аны тергөөчүгө зарыл болгон маңыздуу мазмунда жана формада чагылдыруу сүйлөшүүнүн тиешелүү этаптарында жана багыттарында системалык-функциялык мамиле кылуу менен гана ишке ашат. Ошондой болсо да сүйлөшүүнүн мындай психологиясы, бир жагынан жазык сот өндүрүшү чөйрөсүндө жашы жете элек күбө менен байланыш жасоого карата гумандуу мамилени билдирсе, экинчи жагынан иште берилген процесстик жана криминалистикалык милдеттерди чечүү менен тергөө тактикасынын функциясы болуп саналат.

Каралып жаткан тергөө амалынын тактикасы жашы чоң курактагы адамдардын күбөлүк көрсөтмөлөрүн алууга тиешелүү жалпы жоболорду эске алуу менен түзүлөрү шексиз. Бирок жашы жете элек күбөнү суракка алуунун ар бир конкреттүү учурунда жалпы тактикалык ыкмалар бул категориядагы адамдардын жаш курактык жана психологиялык өзгөчөлүктөрүнө карата толукталып жана конкреттештирилип турушу керек, бул айтылгандарды сунуш кылынып жаткан диссертациялык изилдөө тастыктайт.

Автор күбө көрсөтмөлөрүн алуу тактикасынын теориялык көйгөйлөрүнө көп токтолууну зарыл деп эсептебестен, жашы жете элек күбөлөрдү суракка алуунун натыйжалуулугуна жетүү үчүн туура чечүүнү талап кылган маселелерди карап чыкты. Суракка алынуучу күбөнүн жаш курагы канчалык кичине болсо каралып жаткан тергөө амалынын тактикалык каржаттарын тандоо ошончолук өзгөчөлүктүү болот, 18ге чыга элек жаш курактагы адамдардын категориясына жараша көрсөтмө алуу өзгөчөлүгүнө айрыкча көңүл бурулду. Мындан тышкары, изденүүчү изилдөөнүн ушул багытын чагылдырууда колдонуудагы КР ЖПКсындагы жашы жете элек күбөгө тиешелүү жаңы укуктук жоболорду эске алды, ошону менен бирге бир нече көйгөйлүү жана талаш маселелерди, анын ичинде мыйзамдык мүнөздөгү маселелерди чечүүгө карата өз көз карашын берди, бул айтылгандардын бардыгы коргоого коюлуучу жоболордо жана иштин жыйынтыктарында чагылдырылды.

Төртүнчү бөлүм «Күбөлөрдүн көрсөтмөлөрүнө таасир этүүчү негизги факторлор». Көрсөтмөлөрдү атайылап бурмалоо көйгөйү бир жагынан аларды акылда түзүү менен байланыштуу эмес, анткени көрсөтмө берип жаткан адамдын ички ой-жоруму тышкы окуяларды кабыл алуу, эстеп калуу жана кайра чагылдыруунун нормалдуу процессинен алыстап кетет, экинчи жагынан, күбө мындай терс жүрүм-турумун сактоого канчалык аракет

кылганы менен анын тескери ой-жоруму психологиялык, тактикалык же укуктук ыкмалар (стимулдар, санкциялар) менен жоюулушу мүмкүн.

Анткени күбөнүн жүрүм-турумун изилдөөдө анын мотивдеринин бирин гана көрсөтүү кыйынга турат, анткени эреже катары, адам өз ишмердигинде мотивдердин жыйындысына, бирок кээде мотивдердин биринин басымдуулугуна жетекчилик кылат, андыктан иште динамикада болгон бир канча мотивдердин бар экендиги жөнүндө сөз болуп жатат.

Автор жашы жете элек күбөлөрдүн жалган көрсөтмө берүү мотиви үчүн негиз кылып алынган позициясы катары эсептелген детерминдөөчү факторлорду, ошондой эле жалган көрсөтмөлөрдүн себебин аныктоо боюнча методдорду жана ыкмаларды, ошондо эле кыйын кырдаалдан чыгуу ыкмасын атоону актуалдуу жана максатка ылайык деп эсептейт.

Тергөө учурунда келип чыгуучу конфликттерди чечүү боюнча изилдөөдө сунуш кылынып жаткан теориялык позицияларга негизделүү менен, автор конфликттик кырдаалдарды чечүү жана алдын алуу төмөндөгүлөргө: *биринчиден*, тергөөчүнүн сурак жүргүзүүгө карата даярдыгынын даражасына, мисалы, жазык ишинин материалын тыкыр жана ар тараптуу изилдөөгө; жашы жете элек адамдардын психологиялык-физиологиялык өзгөчөлүктөрүн билүүсүнө жана өспүрүм-күбөнүн жеке өзгөчөлүгүнө, тактап айтканда анын социалдык чөйрөсүн изилдөөгө ж.б. байланыштуу экендигин билдирет. *Экинчиден*, эмоциялык таасирлерге негизделген ыкмаларды активдүү колдонуу, мисалы, жашы жете элек балага анын көрсөтмөлөрүнүн маанисин түшүндүрүү, айыпталуучу бузган жазык-укуктук тыюуларды түшүндүрүү, анын оң сапаттарына көңүл буруу ж.б.

Ар кандай тактикалык ыкмаларды жашы жете элек күбөнүн жеке өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен колдонуу зарыл экендиги белгиленет, ошону менен бирге адамдын тибин, логикалык ой-жүгүртүүгө болгон шыгы, акыл-эсинин түрү, өзүнө кабыл алуусунун жогорку деңгээл, психикасынын туруксуздугу ж.б. да эске алынышы керек.

Териштирилип жаткан окуяга тиешелүүлүгүнө негизделүү менен автор тарабынан жашы жете элек күбөлөрдү дифференциациялоо боюнча көз карашы сунуш кылынды.

ЖЫЙЫНТЫКТАР

Автор тарабынан жүргүзүлгөн изилдөөнүн негизинде төмөнкү жыйынтыктар чыгарылды:

1. Тергөө аракеттерине далилдерди жыйноо жана текшерүүгө гана багытталган аракеттер кирет. Изденүүчүнүн бул көз карашы төмөнкү себептерден туура болуп эсептелет: *биринчиден*, айрым процесстик аракеттер тергөөчү тарабынан ишке ашырылгандыгы үчүн эле эмес, а түздөн-түз кылмыштын «издерин» аныктоо жана изилдөөгө багытталгандыгы үчүн чыныгы тергөө аракеттери деп эсептелет. *Экинчиден*, тергөө амалдары

мыйзам тарабынан регламентелүүчү процесстик формага жана аларды өндүрүүнү камсыз кылуу максатында ЖПКнын жоболору менен каралган мамлекеттик мажбурлоону колдонуу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Процессуалисттердин арасындагы талаш Казакстан Республикасынын, Кыргыз Республикасынын, Россия Федерациясынын ж.б. ЖПКларында кандай процесстик амалдарды тергөө амалдарына, кандайлары процесстик амалдарга киргизилерин так аныктаган ченем бүгүнкү күнгө чейин жок экендиги менен шартталган.

2. Суракка алуунун тергөөчү тарабынан коюлган милдеттерине жетүү үчүн жашы жете элек күбө жөнүндө төмөнкү маалыматты алуу максатка ылайык экендиги негизделет: 1) суралып жаткан адам жашоодо артыкчылык жасаган негизги принциптер жана баалуулуктар; 2) өзгөрүлүүчү кырдаалга карата психологиялык туруктуулугу жана анын тышкы кыжырдантуучуга карата болгон реакциясы; 3) анын темпераментинин өзгөчөлүгүн жана ал үчүн маанилүү болуп эсептелген сапаттардын комплексин аныктоо жана тескерисинче анын терс реакциясын жаратуучу сапаттарды топтоо; 4) улуу муун жана айлана-чөйрө менен болгон байланышынын мүнөзү, ошондой эле жашы жетек электин өспүрүмдүк топтогу орду; 5) суралып жаткан адамдын өсүүсүнүн жаш өзгөчөлүк параметрлери менен шартталган физиологиялык жана психологиялык өзгөчөлүктөрү; 6) жашы жете элек күбөгө башка, ошондой эле жакын чөйрөсүндөгү адамдардын таасиринин болушу же жоктугу.

Ошондой эле жашы жете элек күбөгө жасалган эксперттик психологиялык иизилдөө мааниге ээ, анын жардамы менен төмөнкү маселелерди чечүүгө болот: а) күбөнүн окуянын жагдайларын туура кабыл алуу жана алар боюнча туура көрсөтмө берүү мүмкүнчүлүгүн төмөндөтүүчү психологиялык өзгөчөлүктөрүнүн болушу (мисалы, фантазиялаштырып жиберүүгө шыктуулугу, ички кабыл алуусунун жогорулугу ж.б.); б) таанып-билүү ишмердигиндеги жашы жете элек күбөгө мүнөздүү жеке-психологиялык өзгөчөлүктөр; в) болуп өткөн окуяны кабыл алуу учурунда жашы жете элек күбөнүн психикалык абалы жана окуяны туура кабыл алуусуна таасир бериши мүмкүн болгон шарттар; г) жашы жете элек күбөнүн психологиялык өзгөчөлүгүнө негизделүү менен жазык ишин териштирүү үчүн мааниге ээ жагдайлар боюнча туура көрсөтмөнү канчалык деңгээлде бере ала тургандыгы; д) жашы жете элек күбөнүн өнүгүү деңгээлинин өзгөчөлүгүнө негизделүү менен окуянын ички мазмунун канчалык деңгээлде туура жана кандай чекте түшүнө ала тургандыгы.

3. Автордун ою боюнча конфликт кырдаалдарынын келип чыгышына кеңири жайылтылган төмөндөгү факторлор таасир эте алат: 1) Социалдык-психологиялык факторлор, буларга информациялык мүнөзгө ээ маалыматтардын маанилүү бөлүгүнүн унутулушу жана өз ара коммуникация

процессинде алардын бурмаланышы кирет. 2) Өспүрүмдүн сүйлөшүү процессинде тергөө органдарына ага белгилүү маалыматтарды бурмалабастан айтып бере албастыгы. Бул «негизинен башкалардын сөздөрүн жана кылык-жоруктарын туура эмес түшүндүрүү менен байланыштуу» жалган кабыл алуу менен шартталган.

Маалыматты бурмалоонун себептери ар кандай факторлордо болушу мүмкүн: *биринчиден*, өспүрүмдүн психикалык жактан жабыркоосу, андыктан тигил же бул лингвистикалык айтымдарды ар түрдүүчө түшүнөт, мындай учурда тергөөчү жашы жете элек күбө берген маалыматты, ошондой эле өспүрүм колдонгон сленг сөздөрүн башкача кабыл алат; *экинчиден*, маалыматты бурмалоо, ошондой эле анын толук эместиги өспүрүмдүн сөздүк корунун көлөмдүк жактан чектелгендигинин натыйжасы болушу мүмкүн. Мындай өспүрүмдөрдүн интеллектуалдык деңгээли социалдык жана тарбиялык мүнөздөгү себептерден улам төмөндөгөн; *үчүнчүдөн*, өспүрүмдүн жашоо тажрыйбасы болбогондуктан тергөө органдары тарабынан кетирилүүчү одоолуктарга тиешелүү деңгээлде реакция кылууга мүмкүндүк бербейт, бул болсо жазык процессинин катышуучуларынын арасында конфликттик кырдаалдардын келип чыгышына алып барат. Көрсөтүлгөн себептин субъективдүү себептерге киргизүү керек, анткени анын негизинде эмоционалдык фактор жатат; *төртүнчүдөн*, эмпирикалык материалдарга жасалган анализ конфликтүүлүктүн доминантасы сыяктуу субъективдүү себептин бөлүп көрсөтүүгө негиз берет. Мында жөнөкөй конфликтсиз кырдаал тергөөчү тарабынан конфликттүү сыяктуу кабыл алынат да кызматташуу мамилеси кастык мамилеге айланат.

4. Кыргызстандын мыйзам чыгаруучусунун төмөнкү позициясы (РФдан айырмаланып) толугу менен негиздүү деп табылат, КР ЖПКсынын 178-беренесинин 2-бөлүмүнүн 4-пунктуна ылайык, күбөнүн жазык иши жана (же) жосун жөнүндө иш үчүн мааниге ээ жагдайды туура кабыл алуу жана көрсөтмө берүү мүмкүнчүлүгүнө шек жаралган учурда, сотко чейинки өндүрүш органдары экспертиза жүргүзүүнү белгилөөгө милдеттүү. РФнын ЖПКсынын 179-беренесине ылайык мындай учурда күбөлөндүрүү жүргүзүү мүмкүнчүлүгү гана каралган. РФ мыйзам чыгаруучусунун мындай мамилесин туура эмес деп эсептейбиз, анткени адамдын психикасын изилдөө маселелери күбөлөндүрүү түшүнүгү менен эч кандай айкаштырыла албайт. **Биринчиден**, күбөлөр укуктук абалына же көрсөтмө берүүгө таасир этүүчү маккамына ылайык үч категорияга бөлүнүшөт: а) кандайдыр бир чектөөлөрсүз көрсөтмө берчүлөр; б) КР ЖПКсынын жоболоруна ылайык чектөөлөр менен көрсөтмө берчүлөр (КР ЖПКсынын 55-беренесинин 4-бөлүмү); в) күбө иммунитетине ээ адамдар, андыктан иш боюнча көрсөтмө бербей тургандар. **Экинчиден**, күбө психикалык жана физикалык абалы жактан жагдайды туура кабыл алып, ал боюнча көрсөтмө бере ала турган

адам болушу мүмкүн. Бул белги өзгөчө учурларда адамдын күбө болуу мүмкүнчүлүгү жөнүндө акыркы чечим соттук-психиатриялык же соттук-психологиялык экспертизанын жыйынтыктарына негизделүү менен гана чыгарылышы мүмкүн деген мыйзамдык формулировканы талап кылат. **Үчүнчүдөн**, сотко чейинки өндүрүш органдарына же сотко чакыруу менен же өз эрки менен келген адам да күбө болушу мүмкүн. Бул белги далилдерди тикеден-тике жана оозеки изилдөө шарттарына негизделет, мисалы, суракка алууга мүмкүн болбогон адамдардын нотариус тарабынан тастыкталган көрсөтмөлөрүн алып келген адамдар күбө катары эсептелбейт, алардын көрсөтмөлөрү башка тергөө жана соттук амалдарды жүргүзүү жолу менен текшерилет, т.а., биз белгилегендей, кеп сотко же териштирүү органдарына милдеттүү түрдө келүү жөнүндө болуп жатат.

5. Суракка алуу учурунда жашы жете элек күбөнүн жүрүм-турумун прогноздоо боюнча милдеттерди төмөнкү негизде берүү максатка ылайык: *а)* жашы жете элек күбөнүн сүйлөшүүгө жана тергөөчүнүн ага карата аракет этүүсүн кабыл алуусуна жалпы көңүлүн аныктоо; *б)* суралып жаткан күбөнүн өздүгүнүн мазмунунда болуп өтүүчү болжолдуу өзгөрүүлөрдү, ошондой эле жаш өзгөчөлүгүнүн негизинде ошол өзгөрүүлөргө таасир эте алуучу жагдайларды аныктоо; *в)* жашы жете элек күбө менен тергөөчүнүн ортосундагы сүйлөшүүнүн мүнөзүнүн өзгөрүшүнө таасир эте алуучу негизги факторлорду жана сурактын жүрүшүндө болуучу таасирдин ал тараптан кабыл алынышын аныктоо; *г)* сурак жүргүзүү учурунда жашы жете элек күбөгө натыйжалуу таасир этүү боюнча тактикалык ыкмаларды, психологиялык жолдорду жана каражаттарды белгилөө.

Көрсөтүлгөн милдеттер жашы жете элек күбөнүн өздүгүнүн мазмунундагы жалпылыкты да, тактап айтканда анын укуктук максаты менен, психофизиологиялык өзгөчөлүктөрү менен, түзүлгөн тергөө кырдаалы, сотко чейинки өндүрүштүн объективдүү жана субъективдүү шарттары менен шартталган өзгөчөлүктү да изилдөөгө багытталат. Жасай турган башкы жыйынтык жашы жете элек күбөнүн өздүк мазмунунда аныкталган тенденциялар жана мыйзамченемдүүлүктөрдүн аркасында тергөөчү менен каралып жаткан категориядагы адамдардын ортосундагы сүйлөшүүнү жүргүзүү боюнча ылайыктуу жолду белгилөөгө, ошондой эле аларга таасир этүүчү натыйжалуу каражаттарды тандоого болот.

6. Жашы жете элек күбөнү суракка алууга психологдун (педагогдун) катышуусу жашы жете электин укуктарын сактоонун процесстик кепилдигинин бири болуп эсептелет. Кыргыз Республикасынын жазык-процесстик мыйзамдарында эки маалыматтуу адамдын бирин – психологду же педагогду тандоо мүмкүнчүлүгү каралган. КР ЖПКсында суракка катышуу үчүн кайсы учурда адис-психологду, кайсы учурда педагогду чакыруу көрсөтүлгөн эмес. Мындан тышкары атайын адабияттарда жазык

процессине педагог жана психологдун катышуу кырдаалдарына байланыштуу маселелер толук чагылдырылган эмес, ошондой эле тергөөчүнү педагогду (психологду) суракка катыштыруу ишине тартууга милдеттендирүү менен бул адамдардын процесстик максатын аныктап берген эмес, болгону алардын айрым укуктарына жана милдеттерине гана токтолуп өткөн (КР ЖПКсынын 464-беренесинин 3-бөлүмү). Буга байланыштуу психологдор практика жүзүндө сурак жүргүзүү ишине өтө сейрек тартылат.

Адис тергөөчүнүн далилдерди табуу, бекемдөө жана алуу боюнча тапшырмаларын аткаруу менен педагогдон айырмаланып өз алдынча милдеттерге ээ эмес, ал эми педагогдун ролу бир кыйла маанилүү деген далилдер ишенимсиз. Педагог кеңири укуктарга ээ жана адиске караганда көбүрөөк өз алдынчалыкка ээ дегендер менен макул болуу мүмкүн эмес. Педагог да, адис да тергөө амалдарынын катышуучуларын суроо бергенге, ошондой эле протоколго киргизилүүчү арыздарды жасаганга укуктары бар.

7. Биз жүргүзгөн изилдөөнүн натыйжалары тергөөчүнүн укугунда тактикалык каражаттардын белгилүү бир топтому бар экендигин көрсөттү, аларды туура тандоо жана колдонуу эч кандай кыйынчылыксыз жана сурак берүүчүнүн саламаттыгына зыян келтирбестен (эгер тергөөчү укук ченемдүү психологиялык таасир этүү менен психикалык зомбулуктун ортосундагы чекти бузбаса) жашы жете элек күбөнү же жабырлануучуну суракка алууга мүмкүндүк түзөт. Каралып жаткан тергөө амалынын тактикалык ыкмаларынын ылайыктуу топтомун аныктоо суралуучу адамдын жеке сапаттарын, анын психикалык абалын, жазые иштеринин категорияларын жана териштирүү кырдаалдарын кылдат анализге алуунун негизинде түзүлөт.

Жогоруда берилген талаптарды жана сунуштарды сактоо жашы жете элек күбөлөрдү суракка алуунун натыйжалуулугун кыйла жогорулатат жана бир жолку суракта анык жана толук маалымат алууга мүмкүндүк түзөт, ошондой эле кайрадан сурак алуунун ашыкча экендигин тастыктайт.

Жүргүзүлгөн изилдөө изилдөөнүн салттык эмес методдорунун өзгөчөлүктөрүнө ылайык, мында алынган натыйжалар деталдуу жөнгө салынышы жана Кыргыз Республикасынын жазык-процесстик мыйзамынын жоболорунда өз ордун табышы керектиги жөнүндө күбөлөндүрөт.

Диссертациялык иштин алкагында жарыяланган макалалар:

1. Калбаев, Б.К. Жашы жете электин укуктук абалын аныктаган негизги принциптер [Текст] / Б.К. Калбаев // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2019. № 12. - С. 195-199.

2. Калбаев, Б.К. Жашы жете элек адамдардын катышуусу менен кылмыштардын системасынын элементтери тууралуу суроо жөнүндө [Текст]

/ Б.К. Калбаев // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2019. № 12. - С. 210-214.

3. Калбаев, Б.К. Күбөлөрдүн көрсөтмөлөрүнүн маңызы жана негизги белгилери [Текст] / Б.К. Калбаев // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2020. № 2. - С. 208-212.

4. Калбаев, Б.К. Уюшулган опузалап алуу жөнүндө кылмыш иштери боюнча жабырлануучунун жана күбөнүн суракталуусунун өзгөчөлүктөрү [Текст] / Б.К. Калбаев, Ч. С. Эрдолатов // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2020. № 2. - С. 213-218.

5. Калбаев, Б.К. Жашы жете электин сурагына таасирин тийгизген негизги психологиялык факторлор [Текст] / Б.К. Калбаев // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2020. № 3. - С. 137-141.

6. Калбаев, Б.К. КМШ өлкөлөрүнүн укуктук системасынын алкагында "жашы жете элек" түшүнүгүнө болгон заманбап ыкмалар [Текст] / Б.К. Калбаев // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2020. № 3. - С. 148-152.

7. Калбаев, Б.К. Факторы, влияющие на особенности производства следственного осмотра и допроса при расследовании преступлений, совершаемых в исправительных учреждениях [Текст] / Б.К. Калбаев // Право и государство: теория и практика. 2020. № 5 (185). - С. 96-101.

8. Калбаев, Б.К. К вопросу об участии адвоката-защитника в процессе расследования преступлений [Текст] / Б.К. Калбаев // Право и государство: теория и практика. 2020. № 6 (186). - С. 189-194.

Калбаев Бакыт Абдысатаровичтин 12.00.09 – жазык процесси, криминалистика; ыкчам-териштирүү ишмердиги адистиги боюнча юридика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн «Жашы жете элек күбөлөрдү суракка алуунун өзгөчөлүктөрү» деген темада жазылган диссертациясынын РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: жашы жете элек, күбө, инсан, көрсөтмө, сурак, жазык-процесстик мыйзамдар, сотко чейинки өндүрүш, коргоочу, педагог, психолог, күбө көрсөтмөлөрү, көрсөтмөлөрдү депонирлөө.

Изилдөөнүн объектиси болуп жашы жете элек күбөнүн сотко чейинки өндүрүш органдарынын жазык-процесстик ишмердигине катышуу процессинде келип чыгуучу коомдук мамилелердин системасы, ошондой эле жаш курактык жана психо-физиологиялык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен анын катышуунда сурак жүргүзүүнүн криминалистикалык тактикасы эсептелет.

Изилдөөнүн предмети болуп жашы жете элек күбөнүн сотко чейинки өндүрүшкө катышуусун жөнгө салуучу жазык-процесстик мыйзамдын ченемдеринин жыйындысы; психологиянын жашы жете элек күбөнүн өздүгүнө жана аны менен сүйлөшүү жүргүзүүгө тиешелүү, ошондой эле анын көрсөтмөлөрүн түзүү менен байланышкан теориялык жана практикалык изилдөөлөрү; жашы жете элек күбөдөн түшүүчү криминалистикалык маалыматты жыйноо, текшерүү, колдонуу жана баалоонун мыйзам ченемдүүлүктөрү; суракка алууну жана жашы жете элек күбөнүн катышуусунда өткөрүлүүчү башка тергөө амалдарын жүргүзүүдө колдонулуучу тактика-психологиялык ыкмалар, аларды жазык-процесстик, психологиялык жана криминалистикалык изилдөөлөрдүн базасында жакшыртуу эсептелет.

Жазык сот өндүрүшүндө жана криминалистикада жашы жете элек күбөлөрдү суракка алуу менен байланышкан көйгөйлөрдү анализге алуу жана мунун негизинде КРдин колдонуудагы ЖПКсын жакшыртуу боюнча сунуштарды иштеп чыгуу, ошондой эле иш боюнча далилденүүгө жата турган жагдайлар боюнча ишенимдүү жана толук көрсөтмөлөрдү алуу максатында практикада бул категориядагы адамдарды суракка алуунун тактика-психологиялык ыкмаларын колдонуу - бул **изилдөөнүн максаты** болуп эсептелет.

Изилдөөнүн методдорун жана аппаратураны таануунун: диалектикалык, салыштырма-укуктук, статистикалык, логика-формалдуу, социологиялык ж.б. жалпы илимий методдору түзөт. Базанын булактары катарында КМШ өлкөлөрүнүн жазык-процесстик укук, психология, криминалистика жана криминология жаатындагы алдыңкы окумуштууларынын фундаменталдуу эмгектери колдонулду.

Алынган натыйжалар жана алардын жаңылыгы. Анын сурак жүргүзүүгө жашы жете элек күбөнүн катышуусунун процесстик, психологиялык жана криминалистикалык көйгөйлөрүнүн жыйындысын изилдөөгө багытталган максаты жана милдеттери менен аныкталат. Жашы жете электердин процесстик максамынын маселелери, анын психологиясы жана анын көрсөтмөлөрүнүн калыптанышына таасир тийгизүүчү факторлор, ошондой эле жашы жете элек күбөдөн териштирилип жаткан окуянын жагдайларын аныктоо максатында анык көрсөтмөлөрдү алуунун ылайыктуу ыкмаларынын тактика-психологиялык ыктары кайрадан күчүнө кирген КР ЖПКсынын контекстинде биргеликте биринчи жолу анализденип жатат. Зарыл болгон күбө көрсөтмөсүн алуунун колдонмо милдетин аткаруу менен бири-бирин толуктап турган укуктук, психологиялык жана криминалистикалык жоболорго негизделип, изилдөөдө сурак жүргүзүүдө жашы жете элек күбөнүн катышуусуна карата бирдиктүү мамиленин мааниси ачылып берилет.

Жашы жете элек күбө менен сүйлөшүүнүн психологиялык жана криминалистикалык ыкмалары гуманистикалык доминантанын контекстинде изилденет, жалган көрсөтмө берүүдө, көрсөтмө берүүдөн баш тарткан учурда, анын катышуусу менен сурак жүргүзүү учурунда күбөгө таасир этүүнүн психологиялык жана тактикалык ыкмалары классификацияланды.

Колдонуу боюнча сунуштар. Бул иштин натыйжалары жашы жете элек күбөнүн сотко чейинки өндүрүшкө катышуу көйгөйлөрүн андан ары изилдөөдө, мындан кийинки жазык-процесстик, соттук-психологиялык жана криминалистикалык изилдөөлөрдө, ошондой эле Кыргызстандын жазык-процесстик мыйзамдарынын жоболорун жакшыртууда, далилдөөгө жата турган жагдайларды аныктоо максатында тергөө органдарынын практикалык ишмердигинде жашы жете элек күбөнүн катышуусу менен сурак жүргүзүү учурунда колдонулушу мүмкүн.

Колдонуу жааты. Диссертацияда берилген теориялык жоболор, сунуштар жана жыйынтыктар тергөө практикасында, мыйзам чыгаруу жана илимий чөйрөлөрдө, жогорку окуу жайларынын окуу процесстеринде колдонулушу мүмкүн.

Резюме

диссертации Калбаева Бакыта Абдысатаровича на тему: «Особенности допроса несовершеннолетнего свидетеля» на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.09 – уголовный процесс, криминалистика; оперативно-розыскная деятельность

Ключевые слова: несовершеннолетний, свидетель, личность, показания, допрос, уголовно-процессуальное законодательство, досудебное производство, преступление, судопроизводство, защитник, педагог, психолог, защитник, свидетельские показания, депонирование показаний

Объектом исследования являются система общественных отношений, возникающих в процессе участия несовершеннолетнего свидетеля в уголовно-процессуальной деятельности органов досудебного производства, а также криминалистическая тактика проведения допроса с его участием, с учетом его возрастных и психо-физиологических особенностей.

Предметом исследования является совокупность норм уголовно-процессуального закона регламентирующих участие несовершеннолетнего свидетеля в досудебном производстве; теоретические и практические исследования психологии, касающиеся личности несовершеннолетнего свидетеля и общения с ним, а также связанные с формированием его показаний; закономерности собирания, проверки, использования и оценки криминалистической информации, поступающей от несовершеннолетнего свидетеля; тактико-психологические приемы, используемые при проведении допроса и других следственных действий с участием такого свидетеля, их совершенствование на базе уголовно-процессуальных, психологических и криминалистических исследований.

Целью исследования является анализ проблем, существующих в уголовном судопроизводстве и криминалистике связанных с допросом несовершеннолетнего свидетеля и разработка на этой основе рекомендаций по совершенствованию действующего УПК КР, а также применения на практике тактико-психологических приемов допроса данной категории лиц с целью получения правдивых и полных показаний по обстоятельствам подлежащих доказыванию по делу.

Методы исследования и аппаратуру составляют общенаучные методы познания: диалектический, сравнительно-правовой, статистический, логико-формальный, социологический и др. В качестве источников базы использованы фундаментальные труды ведущих ученых стран СНГ уголовно-процессуального права, психологии, криминалистики и криминологии.

Полученные результаты и их новизна. Определяется его целью и задачами, направленными на исследование совокупности процессуальных,

психологических и криминалистических проблем участия несовершеннолетнего свидетеля при проведении допроса. Практически впервые анализируются в единстве вопросы процессуального статуса несовершеннолетнего в контексте вновь вступившего УПК КР, его психология и факторы, влияющие на формирование его показаний в целом и ложных показаний в частности, а также тактико-психологические приемы наиболее оптимального способа получения от несовершеннолетнего свидетеля правдивых показаний с целью установления обстоятельств расследуемого события. В исследовании раскрывается значение цельного подхода к участию несовершеннолетнего свидетеля при проведении допроса исходя из правовых, психологических и криминалистических положений, каждое из которых дополняет друг друга, выполняя прикладную задачу получения необходимых свидетельских показаний.

Соответственно, в контексте гуманистической доминанте исследуются психологические и криминалистические приемы общения с несовершеннолетним свидетелем, классифицированы психологические и тактические приемы воздействия на него при даче ложных показаний, отказа от дачи показаний, при проведении с его участием допроса.

Рекомендации по использованию. Результаты настоящей работы могут быть использованы при дальнейшем изучении проблем участия несовершеннолетнего свидетеля в досудебном производстве в последующих уголовно-процессуальных, судебно-психологических и криминалистических исследованиях, а также при совершенствовании положений уголовно-процессуального законодательства Кыргызстана, в практической деятельности следственных органов при проведении допроса с участием несовершеннолетнего свидетеля в целях установления обстоятельств, подлежащих доказыванию.

Область применения: теоретические положения, рекомендации и выводы, изложенные в диссертации, могут быть использованы в следственной практике, законодательной и научной сферах, в учебном процессе вузов.

ABSTRACT

of the Thesis of Bakyt Abdysatarovich Kalbaev for a Candidate Degree in Law Sciences in Specialization 12.00.09 - Criminal Procedure, Criminalistics; Criminal Intelligence Operations. Theme: “Features of Minor Witness Interrogation”

Keywords: a minor, a witness, personality, testimony, interrogation, criminal procedural legislation, pre-trial proceedings, a crime, legal proceedings, a defender, a teacher, a psychologist, a defender, witness statement, deposition of testimony

The **Object** of the study is the system of social relations arising in the process of participation of a minor witness in the criminal procedural activities of pre-trial proceedings bodies, and criminalistic tactics of interrogation with his/her participation, taking into account his/her age and psycho-physiological characteristics.

The **Subject** of the study is a body of regulations of the criminal procedure law regulating the participation of a minor witness in pre-trial proceedings; theoretical and practical studies of psychology relating to the personality of a minor witness and communication with him/her, as well as related to formation of his/her testimony; patterns of collection, verification, use and evaluation of criminalistic information received from a minor witness; tactical and psychological techniques used during interrogation and other investigative actions with participation of such a witness, their improvement on the basis of criminal procedure, psychological and criminalistic research.

The **Purpose** of the study is to analyze the problems that exist in criminal proceedings and forensic science related to interrogation of a minor witness and, on this basis, to develop recommendations for improving the current Criminal Procedure Code of the Kyrgyz Republic, and practical application of tactical and psychological methods of interrogating this category of persons in order to obtain truthful and complete testimony on circumstances to be proved in the case.

Research methods and facilities are represented by general scientific methods of cognition: dialectical, comparative legal, statistical, logical-formal and sociological.

Results obtained and their novelty are determined by the purpose and objectives aimed at studying the complex of procedural, psychological and criminalistic problems of participation of a minor witness during interrogation. Almost for the first time, issues of the procedural status of a minor in the context of the Criminal Procedure Code of the Kyrgyz Republic recently made effective, his/her psychology and factors influencing formation of his/her testimony in general and false testimony in particular, and tactical and psychological methods of the most appropriate way to obtain truthful testimony from a minor witness for the purpose to establish the circumstances of the event under investigation are analyzed all together.

Recommendations for use. The results of this work can be used in further studying the problems of participation of a minor witness in pre-trial proceedings in subsequent criminal procedure, forensic psychological and forensic studies, and in improving regulations of the criminal procedure legislation in Kyrgyzstan, in the practical activities of investigating authorities during interrogation with participation of a minor witness in order to establish the circumstances to be proved.

Scope: theoretical provisions, recommendations and conclusions set out in the Thesis can be used in investigative practice, legislative and scientific fields, in the educational process of colleges.